

№2 (6) 2024

ISSN 3005-2238 (Print)
ISSN 3005-2246 (Online)

SOT TÖRELIGI AKADEMİASYNYŇ HABARŞYSY

BULLETIN
OF THE ACADEMY
OF JUSTICE

ВЕСТНИК
АКАДЕМИИ
ПРАВОСУДИЯ

2024 № 2 (6)

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
«СОТ ТӨРЕЛІГІ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ХАБАРШЫСЫ»

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
«ВЕСТНИК АКАДЕМИИ ПРАВОСУДИЯ»

SCIENTIFIC JOURNAL
«BULLETIN OF THE ACADEMY OF JUSTICE»

**«СОТ ТӨРЕЛІГІ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ХАБАРШЫСЫ»
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ
2024 № 2 (6)**

«Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы
Сот төрелігі академиясы» РММ
2023 жылдан бастап шығарылады.
Жылына 4 рет шығарылады.
Жарияланым тілдері – қазақ, орыс, ағылшын.

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген
(2023 жылғы «24» ақпандағы № KZ57VPY00065448 баспа басылымын,
2023 жылғы «31» наурыздағы № KZ71VPY00067233 электрондық басылымды есепке қою туралы куәліктер)

Редакциялық кеңестің құрамы:

Баймолдина З.Х. – з.ғ.к., профессор – төрайым;
Бурбаев Т.К. – филос.ғ.д., профессор – төрайымның орынбасары.

Редакциялық Кеңес мүшелері:

Мерғалиев А.А. – Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Төрағасы;
Ганибаева Ш.К. – з.ғ.к., доцент (Өзбекстан Республикасы);
Ибраева А.С. – з.ғ.д., профессор (Қазақстан Республикасы);
Карагусов Ф.С. – з.ғ.д., профессор (Қазақстан Республикасы);
Конусова В.Т. – з.ғ.к. (Қазақстан Республикасы);
Кулдышева Г.К. – з.ғ.д., профессор (Қырғыз Республикасы);
Лещенко С.К. – з.ғ.к., доцент (Беларусь Республикасы);
Малиновский В.А. – з.ғ.д., профессор (Қазақстан Республикасы);
Моисеева Т.Ф. – з.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы);
Нурмагамбетов А.М. – з.ғ.д., профессор (Қазақстан Республикасы);
Порохов Е.В. – з.ғ.д., профессор (Қазақстан Республикасы);
Рахметов С.М. – з.ғ.д., профессор (Қазақстан Республикасы).

Редакциялық алқаның құрамы:

Абдрашев Р.М. – з.ғ.д., Сот төрелігі академиясы Қылмыстық-құқықтық пәндердің ғылыми-білім беру орталығының директоры – қылмыстық-құқықтық бағыт бойынша жауапты редактор;

Абилова М.Н. – (PhD) философия докторы, SDU Университетінің қауымдастырылған профессоры;

Амангелдин А.Т. – заң ғылымдарының магистрі, Астана қаласының мамандандырылған ауданаралық әкімшілік сотының судьясы;

Биебаева А.А. – з.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Сот төрелігі академиясы Қылмыстық-құқықтық пәндердің ғылыми-білім беру орталығының профессоры;

Джусупова Р.С.-А. – филос.ғ.к., Сот төрелігі академиясы Мемлекеттік-құқықтық пәндердің ғылыми-білім беру орталығының доценті;

Жакаева Л.С. – з.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Сот төрелігі академиясы Мемлекеттік-құқықтық пәндердің ғылыми-білім беру орталығының профессоры;

Егембердиев Е.О. – з.ғ.к., Сот төрелігі академиясы Азаматтық-құқықтық пәндердің ғылыми-білім беру орталығының директоры – азаматтық-құқықтық бағыт бойынша жауапты редактор;

Мусенова Э.Е. – з.ғ.к., teaching professor Maqsut Narikbayev University;

Мусин К.К. – з.ғ.к., Сот төрелігі академиясының вице-ректоры;

Нурышева Т.С. – з.ғ.к., Сот төрелігі академиясы Мемлекеттік-құқықтық пәндердің ғылыми-білім беру орталығының директоры – мемлекеттік-құқықтық бағыт бойынша жауапты редактор;

Султанов Р.Р. – з.ғ.к., Сот төрелігі академиясы Азаматтық-құқықтық пәндердің ғылыми-білім беру орталығының доценті;

Шарапатова Г.С. – з.ғ.к., Астана қаласының азаматтық істер жөніндегі ауданаралық сотының судьясы.

Редакция құрамы:

Бурбаев Т.К. – филос.ғ.д., профессор, Сот төрелігі академиясы Мемлекеттік-құқықтық пәндердің ғылыми-білім беру орталығының профессоры – Бас редактор;

Асылбекова А.А. – (PhD) философия докторы, Сот төрелігі академиясы Академиялық бағдарламалар мен жобалар орталығының зерттеу және халықаралық жобалар координаторы – бас редактордың көмекшісі;

Шоменов А.М. – Сот төрелігі академиясы Ақпараттық технологиялар қызметінің жетекшісі – дизайнер.

Редакция мекенжайы: Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Бейбітшілік, 46.

Телефон: 8-7172-71-08-53

E-mail: vestnikak2023@gmail.com

© Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Сот төрелігі академиясы, 2024 ж.

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
«ВЕСТНИК АКАДЕМИИ ПРАВОСУДИЯ»
2024 № 2 (6)**

РГУ «Академия правосудия при Верховном Суде Республики Казахстан»

Издается с 2023 года.

Выпускается 4 раза в год.

Языки публикации — казахский, русский, английский.

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и общественного развития Республики Казахстан
(свидетельства о постановке на учет печатного издания № KZ57VPY00065448 от 24 февраля 2023 года,
электронного издания № KZ71VPY00067233 от 31 марта 2023 года)

Состав Редакционного Совета:

Баймолдина З.Х. — к.ю.н., профессор — председатель;

Бурбаев Т.К. — д.филол.н., профессор — заместитель председателя;

Члены Редакционного Совета:

Мергалиев А.А. — Председатель Верховного Суда Республики Казахстан;

Ганибаева Ш.К. — к.ю.н., доцент (Республика Узбекистан);

Ибраева А.С. — д.ю.н., профессор (Республика Казахстан);

Карагусов Ф.С. — д.ю.н., профессор (Республика Казахстан);

Конусова В.Т. — к.ю.н. (Республика Казахстан);

Кулдышева Г.К. — д.ю.н., профессор (Кыргызская Республика);

Лещенко С.К. — к.ю.н., доцент (Республика Беларусь);

Малиновский В.А. — д.ю.н., профессор (Республика Казахстан);

Моисеева Т.Ф. — д.ю.н., профессор (Российская Федерация);

Нурмагамбетов А.М. — д.ю.н., профессор (Республика Казахстан);

Порохов Е.В. — д.ю.н., профессор (Республика Казахстан);

Рахметов С.М. — д.ю.н., профессор (Республика Казахстан).

Состав Редакционной коллегии:

Абдрашев Р.М. — д.ю.н., директор Научно-образовательного центра уголовно-правовых дисциплин Академии правосудия — ответственный редактор по уголовно-правовому направлению;

Абилова М.Н. — доктор философии (PhD), ассоциированный профессор Университета SDU;

Амангелдин А.Т. — магистр юридических наук, судья специализированного межрайонного административного суда города Астаны;

Биебаева А.А. — к.ю.н., ассоциированный профессор, профессор Научно-образовательного центра уголовно-правовых дисциплин Академии правосудия;

Джусупова Р.С.—А. — к.филол.н., доцент Научно-образовательного центра государственно-правовых дисциплин Академии правосудия;

Жакаева Л.С. – д.ю.н., ассоциированный профессор, профессор Научно-образовательного центра государственно-правовых дисциплин Академии правосудия;

Егембердиев Е.О. – к.ю.н., директор Научно-образовательного центра гражданско-правовых дисциплин Академии правосудия – ответственный редактор по гражданско-правовому направлению;

Мусенова Э.Е. – к.ю.н., teaching professor Maqsut Narikbayev University;

Мусин К.К. – к.ю.н., вице-ректор Академии правосудия;

Нурышева Т.С. – к.ю.н., директор Научно-образовательного центра государственно-правовых дисциплин Академии правосудия – ответственный редактор по государственно-правовому направлению;

Султанов Р.Р. – к.ю.н., доцент Научно-образовательного центра гражданско-правовых дисциплин Академии правосудия;

Шарапатова Г.С. – к.ю.н., судья межрайонного суда по гражданским делам города Астаны.

Состав Редакции:

Бурбаев Т.К. – д.филос.н., профессор Научно-образовательного центра государственно-правовых дисциплин Академии правосудия, – Главный редактор;

Асылбекова А.А. – доктор философии (PhD), координатор исследовательских и международных проектов Центра академических программ и проектов Академии правосудия – помощник главного редактора;

Шоменов А.М. – руководитель Службы информационных технологий Академии правосудия – дизайнер.

Адрес редакции: Республика Казахстан, город Астана, Бейбитшилик, 46.

Телефон: 8-7172-71-08-53

E-mail: vestnikak2023@gmail.com

SCIENTIFIC JOURNAL
«BULLETIN OF THE JUSTICE ACADEMY»
2024 № 2 (6)

RSA «Academy of Justice at the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan»

Published since 2023.

It is produced 4 times a year.

The languages of publication are Kazakh, Russian, English.

The journal is registered with the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan
(certificate of registration of the printed publication No. KZ57VPY00065448 dated February 24, 2023,
electronic publication No. KZ71VPY00067233 dated March 31, 2023)

Members of the Editorial Council:

Baimoldina Z.H. – candidate of law, professor – chairman;

Burbaev T.K. – d.philos.n., professor – deputy chairman;

Members of the Editorial Board:

Mergaliev A.A. – Chairman of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan;

Ganibayeva Sh.K. – candidate of law, associate professor (The Republic of Uzbekistan);

Ibraeva A.S. – doctor of law, professor (The Republic of Kazakhstan);

Karagusov F.S. – doctor of law, professor (The Republic of Kazakhstan);

Konusova V.T. – candidate of law (The Republic of Kazakhstan);

Kuldysheva G.K. – doctor of law, professor (Kyrgyz Republic);

Leshchenko S.K. – candidate of law, associate professor (The Republic of Belarus);

Malinovsky V.A. – doctor of law, professor (The Republic of Kazakhstan);

Moiseeva T.F. – doctor of law, professor (Russian Federation);

Nurmagambetov A.M. – doctor of law, professor (The Republic of Kazakhstan);

Porokhov E.V. – doctor of law, professor (The Republic of Kazakhstan);

Rakhmetov S.M. – doctor of law, professor (The Republic of Kazakhstan).

Editorial Board members:

Abdrashev R.M. – doctor of law, director of the Scientific and educational center of criminal law disciplines of the Academy of justice – executive editor in the criminal law field;

Abilova M.N. – doctor of philosophy (PhD), Associate professor at SDU University;

Amangeldin A.T. – master of law, judge of the specialized inter-district Administrative Court of Astana city;

Biebaeva A.A. – candidate of law, associate professor, professor of the Scientific and educational center of criminal law disciplines of the Academy of justice;

Dzhusupova R.S.-A. – candidate of philos., associate professor of the Scientific

and educational center of state and legal disciplines of the Academy of justice;

Zhakaeva L.S. – doctor of law, associate professor, professor of the Scientific and educational center of state and legal disciplines of the Academy of justice;

Yegemberdiev Y.O. – candidate of law, director of the Scientific and educational center for civil law disciplines of the Academy of justice - executive editor in the civil law field;

Musenova E.E. – candidate of law, teaching professor Maqsut Narikbayev University;

Musin K.K. – candidate of law, vice-rector of the Academy of justice;

Nurysheva T.S. – candidate of law, director of the Scientific and educational center of state and legal disciplines of the Academy of justice – executive editor in the field of state law;

Sultanov R.R. – candidate of law, associate professor of the Scientific and educational center of civil law disciplines of the Academy of justice;

Sharapatova G.S. – candidate of law, judge of the inter-district court for civil cases of Astana city.

Editorial staff:

Burbaev T.K. – d.philos.n., professor of the Scientific and educational center of state and legal disciplines of the Academy of justice, – editor-in-Chief;

Asylbekova A.A. – doctor of philosophy (phd), coordinator of research and international projects at the center for Academic programs and projects of the academy of justice – assistant editor-in-chief;

Shomenov A.M. – head of the information technology service of the Academy of justice – designer.

Editorial Office address: Republic of Kazakhstan, Astana city, Beibitshilik, 46.

Phone: 8-7172- 71-08-53

E-mail: vestnikak2023@gmail.com

МАЗМУНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENT

ҚҰҚЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫ / ФИЛОСОФИЯ ПРАВА / PHILOSOPHY OF LAW

- Джусупова Р.С.-А. Социокультурные факторы формирования индивидуального правосознания 11
- Бурбаев Т.Қ. Казахстанский правовой менталитет: сущность, специфика, перспективы развития 18

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫ / ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА / THEORY OF STATE AND LAW

- Karatayeva A. The functions of the state in modern times: current theoretical issues 27

СОТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕФОРМА / СУДЕБНАЯ И ПРАВОВАЯ РЕФОРМА / JUDICIAL AND LEGAL RE FORM

- Амангелдин А.Т. Новая правовая парадигма судебной реформы 37
- Сандыбаев Ж.С., Сабдин А.К. «Мәжаллә» кодексі ислам құқығы тарихындағы реформа ретінде 43

АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС / ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС / CIVIL PROCEDURE

- Мамасиддинов М.М., Кучкаров Х.А. Вопросы совершенствования гражданского процессуального законодательства Республики Узбекистан 51
- Асылбекова А.А. Азаматтық процестегі сот қателігі 63

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ / УГОЛОВНОЕ ПРАВО / CRIMINAL LAW

- Бектен А.С. Құқықтық жауаптылықтың қай түрінің жүгі ауыр? 70

V ЕУРАЗИЯЛЫҚ ФОРУМНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫНАН (Астана, 2023 жылғы 1 желтоқсан) / ИЗ МАТЕРИАЛОВ V ЕВРАЗИЙСКОГО ФОРУМА (Астана, 1 декабря 2023 года) / FROM THE V EURASIAN FORUM (Astana, December 1, 2023)

- Ибрагимов Ж.И. Құқық үстемдігі адам құқықтарын қорғаудың тетігі ретінде 77
- Ерохина Т.В. Вопросы эффективности отдельных способов защиты трудовых прав в Российской Федерации 85
- Хрулева В. В. Некоторые вопросы понятия злоупотребления принципом свободы договора в российском гражданском праве 93

ҚҰҚЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫ / ФИЛОСОФИЯ ПРАВА / PHILOSOPHY OF LAW

УДК 340.114

ЖҮСІПОВА Раушан Сеит-Аскарқызы

Философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Сот төрелігі академиясының Мемлекеттік-құқықтық пәндер ғылыми-білім беру орталығының доценті

ЖЕКЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ФАКТОРЛАРЫ

Аннотация. Мақалада әлеуметтік-мәдени факторлардың жеке құқықтық сананың қалыптасуы мен дамуына әсер етуінің өзекті мәселелері қарастырылады. Жеке құқықтық сананың қалыптасуы құқықтық түсінудің мәдени тұжырымдамасы тұрғысынан, яғни құқық тұрғысынан адамзат мәдениетінің құбылысы ретінде қарастырылады. Автор қазақстандық теориялық-құқықтық мектеп өкілдерінің құқықтық сана проблемаларын, ондағы қайшылықтарды, құқықтың адамның санасы мен мінез-құлқына әсерін, құқықтық және адамгершілік сананың өзара іс-қимылын әзірлеуге қосқан елеулі үлесін атап көрсетеді. Құқықтық сана – бұл әлеуметтік сана, оның рефлексиясының мәні – қоғам, мемлекет. Қоғам мәдениетінің даму деңгейі (кең мағынада) адамның және қоғамның маңызды әлеуметтік құндылығы ретінде құқықты түсіну дәрежесін анықтайды.

Түйін сөздер: құқықтық сана, қоғам мәдениеті, құқықтық түсіністік, жеке бостандық, әлеуметтік-мәдени плюрализм.

ДЖУСУПОВА Раушан Сеит-Аскарровна

Кандидат философских наук, доцент, доцент научно-образовательного центра государственно-правовых дисциплин Академии правосудия при Верховном Суде Республики Казахстан

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПРАВОСОЗНАНИЯ

Аннотация. В статье рассмотрены актуальные вопросы влияния социокультурных факторов на формирование и развитие индивидуального правосознания. Формирование индивидуального правосознания рассматривается с позиции культурологической концепции правопонимания, то есть с точки зрения как явления человеческой культуры. Автор подчеркивает значительный вклад представителей казахстанской теоретико-правовой школы в разработку проблем правосознания, противоречий в нем, влияния права на сознание и поведение личности, взаимодействия правового и нравственного сознания. Правовое сознание

– одна из форм общественного сознания, предметом его рефлексии являются социум, государство. Уровень развития культуры общества (в широком смысле) определяет степень осознания личностью и обществом права как важнейшей социальной ценности.

Ключевые слова: правосознание, культура общества, правопонимание, индивидуальная свобода, социально-культурный плюрализм.

DZHUSUPOVA Raushan Seit-Askarovna

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Scientific and Educational Center of State and Legal Disciplines of the Academy of Justice at the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan

SOCIO-CULTURAL FACTORS OF THE FORMATION OF INDIVIDUAL SENSE OF JUSTICE

Annotation. *The article deals with actual issues of socio-cultural factors that impact on the formation and development of individual sense of justice. The formation of individual sense of justice is considered from the perspective of the cultural concept of legal consciousness, that is, according to the law as a phenomenon of human culture. The author emphasizes the significant contribution of representatives of the Kazakh theoretical and legal school to the development of problems of sense of justice, their contradictions, the impact of the law on sense of justice and behavior of a person, the interaction of legal and moral awareness. Sense of justice is one of the types social awareness, the object of its reflection is society and the state. The level of development of the society culture (in a broad sense) determines the degree of awareness of the individual and society of the law as the most important social value.*

Keywords: *sense of justice, society culture, legal consciousness, individual liberty, socio-cultural pluralism.*

Введение

Социальное пространство, образуемое кооперированной человеческой деятельностью, заполняется и насыщается культурой. Культура представляет собой производство, хранение, трансляцию и потребление духовных и материальных ценностей. Культура – это качественная характеристика общественной жизни, специфический способ развития жизнедеятельности людей, выражающийся в результатах деятельности, в системе социальных норм и институтов.

Если мы хотим найти в функциональном богатстве культуры то, что внутренне упорядочивает эту систему, мы должны обратить свой взор на один из универсальных

законов мироздания – закон возрастания энтропии (деградации, дезорганизации), проявляющий себя в том, что материя на всех уровнях организации обнаруживает тенденцию к саморазрушению. В связи с этим исторически сложились и закрепились за культурой в ряду других две основополагающие функции культуры. Первая – упорядочивающая или организующая, заключающаяся в постоянном повышении негэнтропии (упорядоченности) общества, обеспечивающая социум всем необходимым для успешного ответа на вызовы окружающей среды. Вторая – обеспечение его безостановочного самоосуществления, то есть мобильности, динамичности, продук-

тивности, эффективности всех его механизмов, постоянного повышения коэффициента их полезного действия. Учитывая, что человек неотделим от общества так же, как и от природы, для характеристики негэнтропийной функции культуры важно показать, как она проявляется в реальных общественных процессах, как влияет на формирование личности, ее индивидуального сознания, в том числе правового.

Право и мораль (нравственность) как явления культуры, особые типы нормативной регуляции общественных отношений реализуют негэнтропийную функцию культуры через правовое и моральное сознание.

Целью исследования данной проблемы является рассмотрение роли социальных и культурных факторов в процессе формирования индивидуального правосознания.

Достижение цели предполагает решение ряда взаимосвязанных **задач**:

- исследование индивидуального правосознания в контексте культурологической концепции правопонимания;
- определение форм влияния социокультурных, экономических, общественно-политических условий на формирование индивидуального правосознания;
- выработка предложений по повышению уровня индивидуального правосознания членов казахстанского социума.

Глобальные преобразования в жизни общества охватили все связи и опосредования социальной действительности и индивидуального правосознания, и их изучение дает богатый познавательный материал для теоретических выводов и практических рекомендаций.

Изложенное образует, по нашему мнению, достаточное основание для положительных суждений относительно актуальности исследования формирования индивидуального правового сознания под

воздействием социокультурных факторов.

Ряд специальных научных исследований посвящен как комплексному рассмотрению проблем правосознания, так и разработке отдельных его аспектов таких, как структура, функции, соотношение общественного и индивидуального правосознания. Среди них можно выделить монографические работы И.Е.Фарбера, Е.А. Лукашевой, Е.В. Назаренко, Г.С. Остроумова, Д.А.Потопейко, И.Ф. Рябко, К.Т. Вельского, И.Ф. Покровского. А также исследования А.Р. Ратинова, Г.Х. Ефремова, А.И. Долговой, В.И. Каминской, Г.В. Хохрякова, сопрягающие проблемы правосознания с изучением преступности, общественного мнения, социального и правового контроля. Правосознанию как социологической категории посвящена монография В.А. Щегорцова.

Вопросы правосознания, повышения его уровня затрагиваются в работах, посвященных правовому воспитанию, таких авторов, как Н.И. Козюбра, Е.В. Татаринцева, В.В. Головченко, Г.С. Сапаргалиев, А.К. Котов.

Есть целый ряд работ общетеоретического плана, в которых рассматривалось правопонимание в том или ином его аспектах. Это работы С.С. Алексеева, М.Т.Баймаханова, Л.М. Вайсберга, С.З. Зиманова, А.К. Котова, О.Э. Лейста, Р.З. Лившица, В.С. Нерсисянца, С.Н. Сабикенова, С.С. Сартаева, С.Ф. Ударцева, Л.С. Явича и др.

Следует отметить, что среди перечисленных авторов есть представители казахстанской теоретико-правовой школы, внесшие значительный вклад в разработку проблем правосознания, противоречий в нем, влияния права на сознание и поведение личности, взаимодействия правового и нравственного сознания.

Немаловажное значение для изучения проблем правового сознания имеют исследования социально-психологического механизма правового воздействия на сознание и

поведение личности. Им посвящены работы А.У. Бейсеновой, У.С. Джекебаева, Е.А. Лукашевой, В.Н. Кудрявцева, Ю.И. Новика, О.А. Пристанской, Н.В. Щербаковой.

Исследователи психологии правового поведения обращаются к работам психологов, социологов, этнографов. Интерес здесь представляют работы Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева, А.В. Петровского, С.Л. Рубинштейна, Д.Н. Узнадзе, Т. Шибутани и др.

Материалы и методы

В качестве методологической основы исследования выступают междисциплинарный, сравнительный подходы, историко-философский, герменевтический методы.

«Будучи накрепко увязано с правом, разделяя с ним общую историческую судьбу и имея весьма близкие задачи и цели, правосознание оценивает правовые нормы и институты, вскрывает их недостатки, намечает меры по устранению последних. В порядке прогноза оно стремится предвидеть не только ближайшую, но и отдаленную перспективу права, сконструировать в полном объеме или частично его завтрашнюю модель. Правосознание отражает живую роль права, обосновывает ее необходимость и полезность, способствует максимальному проявлению и осуществлению» [1, с. 452].

Формирование индивидуального правосознания казахстанским теоретиком права Л.М. Вайсбергом рассматривается с позиции синтетической концепции понимания, которую он назвал культурологической.

Её лейтмотив – изучение права как явления человеческой культуры. Культурологическая концепция опирается на идею различения права и закона. Существует право как феномен культуры, как мера свободы и равенства, объективно обусловленная способом производства и соответствующим ему уровнем политического, духовного, культурного развития общества, и суще-

ствует закон (позитивное, объективное право), верно или неверно эту объективную меру выражающий; в последнем случае закон становится «неправовым», представляя собой, по сути, позитивные санкции беззакония. Культурологическая концепция права, синтезируя достоинства узкой нормативной и широкой антилегистской концепций, преодолевает их ограниченность. В русле культурологических подходов к праву и формируемых ими умонастроений складывается иной тип правового сознания и его функционирования, восходящий не к абсолютизируемому государственному социуму, не к апологетизируемой социальной реальности, но к «правовой природе вещей» и через неё – к общечеловеческим нравственным законам и принципам. Главная функция находящего новые теоретические опоры правового сознания – не безусловное подчинение личности системе, а выражение деятельного, ценностного, в том числе нравственного, пристрастного отношения субъекта к гражданскому обществу и государственному социуму, ко всем входящим в них макро- и микросоциумам, в которых протекает индивидуальное бытие человека [2, с. 29].

Общественная жизнь индивидов представляет собой единство различных сторон, каждая из которых оказывает относительно самостоятельное влияние на формирование человека как совокупности общественных отношений [3, с. 3].

Формирование как общественного, так и индивидуального правосознания осуществляется под воздействием определенных социокультурных условий и влияний. К таковым, в частности, относятся социально-экономические условия, правовое устройство государства [4, с. 49]. Значение социально-культурных возможностей в формировании правосознания заключается в способности личности правомерно удов-

летворять потребности, интересы и притязания, жизненные цели, планы, желания членов общества.

Человек рождается как субъект потребностей. В процессе социализации, становления и развития личности, человек становится субъектом воли. Трансформация субъекта потребностей в субъект воли совершается лишь в социальной среде. Поскольку сознание личности – продукт деятельности, постольку оно всегда исторично и социально конкретно. Если конкретная социальная система неадекватна природе человека и исторической эпохе, то для поддержания ее нормального функционирования нужно прикладывать специальные, изнашивающие, в конце концов, систему усилия. А основным условием выживания любого общества является обеспечение соответствия регулируемого и саморегулируемого поведения членов общества заданным социальным нормам.

Принуждение исключает гармонию отношений между личностью и обществом, оно не предлагает человеку иного варианта, кроме подчинения социальной стихии, независимо от того, выступает подчинение как конформизм или как противодействие. Утилитаризация даже самых благородных идей рождает принуждение в разнообразных его видах. Когда диктат, навязывание целей и методов ингибируют самоопределение личности, тогда формируется косное сознание с его атрибутом – утилитарным отношением к действительности.

Трактовка индивида как функции «винтика» в социальной организации приводит не только к падению эффективности и динамики в развитии общества, но и усилению авторитаризма, бюрократизма, утверждению, в качестве доминирующих, административно-командных методов. Это, в свою очередь, оборачивается дезорганизованностью и неуправляемостью общества, кол-

лективной безответственностью, эгоизмом ведомственных, групповых и индивидуальных интересов. Такой подход деформирует общечеловеческие ценности, без которых общество неизбежно деградирует. Человеческая индивидуальность подавляется, своеобразие личности нивелируется. Это чревато конфликтами, застоем, кризисами социальной организации, пассивностью и апатией людей, анархизмом и эгоизмом индивидуальных побуждений и действий.

Сегодня в казахстанском обществе продолжается глобальная переоценка культурных ценностей как на уровне общественного, так и индивидуального сознания. Модернизационные преобразования актуализируют дискуссию, обращенную к проблемам правосознания.

Предстоит по-новому осмыслить проблему объективных и субъективных факторов, влияющих на процесс формирования индивидуального правосознания, проанализировать спектр социокультурных феноменов, задействованных в этом процессе, обнаружить их объективную связь и предопределенность логикой исторического развития, уточнить детали психологического механизма формирования и функционирования правосознания.

Роль правосознания точно определил русский философ, правовед, теоретик и историк религии и культуры И.А. Ильин: «Человеку невозможно не иметь правосознания; его имеет каждый, кто сознает, что, кроме него, на свете есть другие люди. Человек имеет правосознание независимо от того, знает он об этом или не знает, дорожит этим достоянием или относится к нему с пренебрежением. Вся жизнь человека и вся судьба его слагаются при участии правосознания и под его руководством; мало того, жить – значит, для человека жить правосознанием, в его функции и в его терминах: ибо оно остается всегда одною из ве-

ликих и необходимых форм человеческой жизни» [5, с. 155].

Результаты, обсуждение

Рассматривается гуманистический аспект права, раскрывающий, каким образом в современном правовом сознании преломляются атрибутивные черты права, изначально ему присущие, которые только в гражданском обществе проявляют себя в развитой классической форме.

Индивидуальная свобода является фактором формирования индивидуального правосознания. Индивидуальная свобода осуществима в условиях экономического, политического, социокультурного плюрализма. Марксова формула: «человечных людей» формируют «человечные обстоятельства». С философской точки зрения, «человечными» являются те обстоятельства, которые предоставляют индивиду благодатную возможность реализоваться в качестве субъекта-деятеля, осуществляющего самостоятельный выбор, через свои достоинства. Свобода выбора – источник развития правосознания личности.

Зрелое правовое сознание предполагает уважение, известный пиетет по отношению ко всему сущему. Человек обязан сознавать, что наличные формы социального бытия, как бы они ни были несовершенны, есть предлежащая данность, в которой для него актуально воплощен исторический опыт человечества.

Высокое достоинство права проявляется в том, что оно удерживает в исторически несовершенном мире определенную меру человечности. Как бы ни было право экспансивно в утверждении политического приоритета социальной страты (класса) или группы, оно не может, по природе своей, не ограждать тот изначальный фонд нравственных добродетелей, без которых рушатся устои любого общества.

Коль скоро право ориентировано на обеспечение жизнедеятельности конкретной социальной системы, коренным свойством правового сознания должно быть целостное, системное видение социума во всех его социокультурных аспектах – экономических, политических, юридических, нравственных, психологических, технологических, экологических. Правовое сознание есть сознание социумное, его органичный признак – рефлексия на уровне социума. Своеобразие правового сознания состоит в том, что предметом его осмысления являются социум, общество, государство.

С развитием рыночных изменений возрастает значение экономических детерминант правосознания. Аксиомой социального знания стало положение о том, что рынок исторически формируется как объективная экономическая и социальная реальность. Это естественный, с высокой степенью саморегуляции, механизм выявления интересов и их удовлетворения, не имеющий пока достойных альтернатив.

Экономическая свобода как атрибут рынка – один из факторов формирования индивидуального правосознания. Имманентное природе рыночных отношений стремление к эффективности и оптимальности действий, встретившись с препятствиями в виде тенденции к монополизации и усилению государственного вмешательства, выявило потребность вовлечения в орбиту либеральных ценностей такого феномена, как конкуренция.

Динамика универсальных конкурентных взаимодействий непременно должна сопровождаться заботой о конкретной личности на уровне предприятия, фирмы, государства, так как от ее профессионализма, творческой активности зависит успех общего дела. В этом случае личность утверждается в понимании того, что ее жизненный

уровень определяется талантом, компетентностью, трудолюбием в избранной сфере деятельности и никакими другими качествами.

В структуре психологического механизма формирования индивидуального правосознания важным компонентом являются индивидуальные правовые установки.

В этой связи нуждается в дальнейшем исследовании социально-психологический механизм аккумуляции и передачи правовой информации. Требуют анализа такие феномены психологического мира личности, как социальный стереотип, структуры коллективного и индивидуального бессознательного.

Теоретическая легитимация этих феноменов в исследованиях правосознания совершенно необходима, т.к. без учета этих компонентов психической структуры личности картина формирования и функционирования правового сознания будет нечеткой.

Индивидуальное правосознание личности имеет широкий диапазон: от конформизма до неконформизма, т.е. от приспособленчества, законопослушания до протеста, отрицания действующего законодательства, до надежды на правовые перемены. Но в целом индивидуальное правосознание – это фактор формирования гражданской культуры личности, то есть активности личности, предпринимательства, стимулирования использования прав, свобод и исполнения обязанностей.

Список использованных источников

1. Баймаханов М.Т. Избранные труды по теории государства и права. – Алматы, 2003.
2. Вайсберг Л.М. Демонтаж тоталитаризма и рефлексия правового сознания // Известия наН РК.. Серия общественных наук. 1993, №4. – С. 23-29.
3. Маркс К. Тезисы о Фейербахе //Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения в 50 т. М., 1955. Т. 3.
4. Стуканов, В. Г. Психолого-педагогическое информационное воздействие в формировании правосознания личности / В. Г. Стуканов; учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь». – Минск: Академия МВД, 2015.
5. Ильин И.А. О сущности правосознания //Собрание сочинений, т. IV, М., 1994 г.

Заключение

В изучении процесса формирования общественного и индивидуального правосознания все больше преодолевается дисциплинарный сепаратизм, активно применяются не только достижения юридической науки, но и выверенные философские, культурологические, экономические, психологические и другие обоснования.

С целью повышения уровня индивидуального правосознания, минимизации правонарушений необходимо повышать уровень образования членов казахстанского общества, в том числе посредством правового всеобуча. Но главное – это жизненный правовой опыт каждого человека. И если этот опыт расходится с официальными и неофициальными просветительскими установками, приоритет будет за жизненным опытом. В формировании правосознания значение имеют качество законодательства, правоприменения, соблюдение договорных обязательств, судебная защита прав, свобод и законных интересов человека. Сочетание знаний о правовых принципах с разумными конформистскими убеждениями – мощный фактор стабильности, упорядоченности в правовой сфере общества.

Опираясь на вышесказанное можно констатировать, что уровень развития культуры общества (в широком смысле) определяет степень осознания личностью и обществом права как важнейшей социальной ценности.

УДК 340.12

БУРБАЕВ Төлеуғали Қайыржанұлы

Философия ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Сот төрелігі академиясының Мемлекеттік-құқықтық пәндер ғылыми-білім беру орталығының профессоры

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕНТАЛИТЕТ: МӘНІ, ЕРЕКШЕЛІГІ, ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аннотация. Бұл мақала қазақстандық құқықтық менталитеттің даму ерекшеліктерін талдауға арналған. Автордың пікірінше, қазақстандық құқықтық менталитет ерекшеліктері ғылыми әдебиеттерде өте аз зерттелген, оның доктриналық негіздері жүйеленбеген деп айтуға болады. Проблеманың пікірталастығына қарамастан, автор қазақстандықтар өздерінің ментальдық әлемін әлеуметтік-мәдени-құқықтық кеңістіктің ерекшеліктерін зерделеу арқылы осы феноменнің мәнін түсінудің жолдарын табуға тырысады. Бұл ретте олардың құқыққа, құқық нормаларына, құқықтық құндылықтарға, құқықтық дәстүрлер мен мемлекеттік билік институттарына қалай қатысы бар екендігі туралы мәселе қаралады.

Түйін сөздер: қазақстандық құқықтық менталитет, құқықтық түсіністік, құқықтық ойлау, қарапайым құқық, құқықтық нигилизм, құқық, құқық құндылықтары, архетиптер

БУРБАЕВ Тулеуғали Қайыржанович

Доктор философских наук, профессор, профессор Научно-образовательного центра государственно-правовых дисциплин Академии правосудия при Верховном Суде Республики Казахстан

КАЗАХСТАНСКИЙ ПРАВОВОЙ МЕНТАЛИТЕТ: СУЩНОСТЬ, СПЕЦИФИКА, ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация. Данная статья посвящена анализу особенности развития казахстанского правового менталитета. По мнению автора, казахстанский правовой менталитет и его особенности в научной литературе крайне мало исследованы, его доктринальные основы, можно сказать, не систематизированы. Несмотря на дискуссионность проблемы, автор пытается найти пути постижения сущности данного феномена через изучение особенностей социокультурно-правового пространства, где казахстанцы отшлифовывают свой ментальный мир, отражая объективно существующую правовую действительность. Рассматривается вопрос о том, как казахстанцы относятся к праву, нормам права, правовым ценностям, правовым традициям и институтам государственной власти. Анализируя эти характеристики, автор раскрывает специфику и перспективу развития правового менталитета казахстанцев в современных условиях.

Ключевые слова: казахстанский правовой менталитет, правопонимание, правовое мышление, обычное право, правовой нигилизм, право, ценности права, архетипы.

BURBAEV Tuleugali Kayyrzhanovich

Doctor of Philosophy, Professor, Professor of the Scientific and Educational Center of State Legal Disciplines of the Academy of Justice under the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan

KAZAKHSTAN'S LEGAL MENTALITY: ESSENCE, SPECIFICITY, DEVELOPMENT PROSPECTS

Abstract. *This article is devoted to the analysis of the features of the development of Kazakhstan's legal mentality. According to the author, the Kazakhstani legal mentality and its features in the scientific literature are very little studied, its doctrinal foundations, one might say, are not systematized. Despite the the problem of the controversy, the author tries to find ways to comprehend the essence of this phenomenon through studying the features of the socio-cultural and legal area, where Kazakhstanis polish their mental world, reflecting objectively existing legal reality. At the same time, it is considered the question of their relation to the law, legal norms, legal values, legal traditions and institutions of state power.*

Key words: *Kazakhstan's legal mentality, legal consciousness, legal thinking, customary law, legal nihilism, law, values of law, archetypes.*

Введение

Прежде чем говорить о казахстанском правовом менталитете, хотелось бы более обстоятельно обговорить и проанализировать содержание термина «правовой менталитет». В современной научной литературе правовой менталитет исследуется с 90-х годов XX века. За этот период накоплено огромное количество научных статей по этой тематике и защищены диссертации [1]. В них правовой менталитет рассматривается с разных позиций, выявляются различные свойства и показатели, которые характеризуют многоаспектность, многослойность этого феномена. Несмотря на это, надо сказать, что правовой менталитет тесно связан с правосознанием, правовым мышлением, правовой культурой, правовыми ценностями и правовым поведением, которые оказывают свое влияние на происходящие процессы в правовой жизни общества. Правовой менталитет развивается в определенном правовом пространстве и отражает правовую сферу духовного мира общества. Иначе говоря, правовой менталитет – это устойчивое

мировоззрение той или иной социальной группы, народа и нации на государство и право, на правовые ценности и культуры, нормы, которые регулируют поведение человека в различных сферах общества. В нем можно находить специфику восприятия правовой действительности, особенности правоприменения, а также образ правопонимания, которые проявляются в мировоззрениях и поведениях человека. В правовом менталитете всегда присутствуют стереотипы. Стереотипы оказывают свое влияние на восприятие действительности, создают определенную социокультурную предпосылку для решения конкретных проблем. В них всегда коренятся исходные этнические и культурно-исторические основы национальной правовой культуры и правового мышления. Их иногда называют правовыми архетипами. Поэтому, изучая особенности развития правового менталитета, можно определить не только эффективность функционирования правовых институтов, но и уровни развития правового сознания и правовой культуры общества в целом.

Материалы и методы

Казахстанский правовой менталитет и его особенности в научной литературе изучены крайне мало, его доктринальные основы, можно сказать, не систематизированы. Более того, в нем много дискуссионного, противоречивого и взаимоисключающего в определении его сущности и проявлении его особенности в контексте развития современного общества.

В современных научных исследованиях методологические основы изучения данного феномена представлены следующим образом: во-первых, в нем выделяются ряд черт, которые характеризуют его как явление связанное с логикой, мышлением, сознанием, рациональным восприятием мира; во-вторых, его связывают с характером нации, привычками, пристрастиями, распространенными в данном обществе, в-третьих, менталитет рассматривается в контексте общественного сознания, в-четвертых, его сводят к психическим процессам, рассматривают его в контексте «картины мира», коллективного бессознательного, изучают его через мифы, сказки, легенды и т.д. Приведенный обзор характеристик свидетельствует о сложности, многоаспектности данного феномена [2]. В силу этих обстоятельств, казахстанский правовой менталитет в юридических науках еще не стал специальным предметом изучения. Его специфика, способы его проявления, их влияние на развитие правового состояния общества еще до конца не изучено. Поэтому изучение этого феномена и анализ его особенности в контексте современности является делом первостепенной важности не только для социальной науки, но и для практики.

Результаты, обсуждение

Сегодня очевидно, что правовой менталитет составляет духовно-психологическую основу правового мировоззрения и

поведения человека, и он активно влияет на процессы, которые происходят в сфере правоотношений. Как замечают некоторые исследователи, что «без категории «правовой менталитет» исследование глубинных структур юридической психологии, идейных основ правосознания индивида, социальной группы, общества практически невозможно, ибо «улавливание» сложно рефлекслируемых правовых феноменов требует не только право рационального объяснения, но и интуитивного проникновения в исходные элементы правовой сферы социума» [3]. Когда речь заходит о казахстанском правовом менталитете, прежде всего, нам хочется знать, что собой представляет сущность данного феномена, в чем заключается его особенность, и как он способствует развитию нормы права и правовой культуры в современном обществе. Видимо ответы на эти вопросы приходится искать не только в социально-психологическом, но и обширно социокультурно-правовом пространстве, где казахстанцы повседневно отшлифовывают свой правовой духовный мир, отражая объективно существующую правовую действительность. В ходе своей предметно-практической деятельности они вырабатывают определенные мировоззренческие установки на мир, право. В этом ряду особую значимость приобретает вопрос о том, как они относятся к праву, законам, нормам права, правовым ценностям, правовой культуре и правовым традициям, институтам государственной власти, как соблюдают и поддерживают правовую культуру в целом. Анализируя эти указанные характеристики или индикаторы, мы начинаем понимать специфику и перспективу развития правового менталитета казахстанцев в современных условиях. Также, наверно будет правомерным, если по пути выясним в данном контексте соотношение «казахский» и «казахстанский» пра-

вовой менталитет. Как известно, казахский правовой менталитет как феномен имеет глубокую историю. Он пронизан, точнее, соткан обычными правами казахов. Он, как историко-правовая ценность, пульсирует в этническом менталитете казахов и дает о себе знать в переломном моменте исторического развития современного общества. Секрет такой стойкости, долговечности и живучести думается в том, что обычное право казахов всецело переполнено морально-нравственными нормами, ценностями гуманизма. Олицетворением и реальным воплощением этих норм обычного права были казахские бии. Как замечал академик С. Зиманов, «казахский суд биев представляет уникальную судебную систему, имеющую общецивилизационное значение. В нем утвердились и приоритетными были духовность и интересы человека – члена большого и малого кочевого коллектива и общества в целом. Она наиболее впечатляюще ярко и структурно выступала в судах биев, прозванных наблюдателями со стороны судами «высокой морали и справедливости», «глашатаями правды», судами, которым могли «позавидовать ранее цивилизовавшиеся народы» [4]. Также, он подчеркивает, что суд биев достоин, быть в нашем сознании и в делах наших, а также и в учебниках, которые еще не написаны, предстоит их написать [5]. Сегодня, безусловно, говоря о суде биев, об их честности и мудрости, неподкупности, беспристрастности и объективности, мы хотим, чтобы эти высокие нравственные качества биев были не только нравственным ориентиром судьи, но и составляли нравственную основу современного правосудия, также, были определяющими факторами их поведения. В этом мы видим главный вектор модернизации судебной системы страны, обеспечение защиты интересов народа. Как замечает Рогов И.И. «Бии в сознании народа ассоциирова-

лись с людьми, для которых совесть, честь, достоинство, справедливость признавались высшими качествами, благодаря чему память о них навеки утвердилась в народном сознании. Их поведение в обществе, морально-политический облик не давали повода каким-либо малейшим сомнениям в их компетентности и порядочности, что является бесспорным образцом для современных их коллег. Заслуживает внимания и сам порядок осуществления бийского судопроизводства. Такие основополагающие принципы, как справедливость, объективность, и беспристрастность, публичность были присущи данной форме процесса. Суд биев был построен на началах состязательности. Каждая сторона доказывала перед бием те обстоятельства, на которые она ссылалась как на основание своих требований или возражений» [6]. Аналогичная мысль высказана Ибраевой А.С.: «Сегодня важно использовать в современном праве правовые и нравственные принципы казахского права, а именно поднять в обществе роль общественного мнения; отдавать приоритет решениям дел на основе мирного соглашения; повсеместно проводить гласные и публичные судебные разбирательства; постоянно выяснять мнение народа относительно справедливости вынесенных судебных решений» [7]. Все это дает основание сказать, что сформированные ценности в рамках правовой культуры казахов, как справедливость, объективность и беспристрастность передавалась из поколения в поколение, сегодня эти ценности составляют основу современного казахстанского правового менталитета и служат внутренним стержнем мотивации поведения современных судей. Однако, ради справедливости следует сказать, что эти правовые ценности в истории правовой жизни казахского народа неоднократно подвергались насильственному вытеснению из сферы

обычного права казахов. Обычное право казахов считалось пережитком прошлого, рудиментом феодального строя. Царская власть ликвидировала казахское обычное право, заменив его общеимперским правом [8]. После установления советской власти в Казахстане подвергались ломке старые нормы права, в том числе обычное право казахов, создавались новые системы норм права, противоположные прежним, кардинально изменились правовые взгляды людей, ментальные установки народа в целом. Такой краткий экскурс в историю правовой жизни казахского народа позволяет сказать, что насильственный перенос «карательной» правовой системы России на правовую почву казахского общества, установление запрета судам биев по сути навсегда закрыли путь к народному правосудию, его состязательности и открытости процесса. Сегодня, анализируя глубинную основу казахстанского правового менталитета, мы должны помнить об этом. В то же время, несмотря на такие трагические страницы правовой истории казахского народа, необходимо подчеркнуть и о живучести, жизнестойкости суда биев в памяти казахского народа. Как замечает академик С. Зиманов, что «удивительно и поразительно то, что эти «вздохи» (*имеет ввиду об описании ученого-востоковеда А.И.Левшина о народном правосудии казахов - Т.К*) о судах биев, коленопреклонение перед их моралью и мудростью жили и живут в сознании и памяти нынешнего поколения казахов, в том числе среди части его видных деятелей. Хотя прошло после описанных академиком А.И. Левшиным «вздохов» о правосудиях биев 100 -150 лет, полных перемен и переворотов, и революций, когда средневековые сменилось социализмом, а социализм капитализмом, когда больше половины казахов погибло в голодные 20-30-е годы XX века и более 600 тысяч казахстанцев – во Второй

мировой войне, память о прежних биях-судьях еще жива в сердцах их нынешних потомков» [9].

С высоты сегодняшнего дня, можем лишь констатировать тот факт, что они, как архетипы прочно сидят в казахстанском правовом менталитете, и служат важным фактором его развития. Более того, они составляют духовно-нравственную основу современного правопонимания и правоприменения.

Меняется жизнь, вместе с ней, меняется и наше понимание права и правовые нормы. За годы независимости в правовом менталитете казахстанцев сформировалось определенное отношение к нормам права и законам. Анализируя общее состояние ситуации, мы сталкиваемся с интересными явлениями, которые не должны ускользать от внимания нашего исследования. Как известно, в историческом контексте казахстанский правовой менталитет, как относительно самостоятельное явление, имеет свою специфику, которая обусловлена своеобразным пониманием роли права и закона в жизни общества. В нем фиксирован определенный уровень знания, правовое убеждение людей, оценка и восприятие существующих норм права, которые оказывают свое влияние на правовую активность и в целом на развитие правовой системы страны. В правовом менталитете казахстанцев прочно сидит представление о том, что за нарушение закона и правовых норм неизбежно наказание, интересы государства выше, чем интересы человека, государство должно заботиться о своих гражданах, право существует для принуждения, закон и право одно и то же, поскольку оба являются творением государства. Такие представления, которые составляют основу казахстанского правового менталитета, является показателем уровня правопонимания нашего общества, результатом воспри-

ятия правовой действительности, которые сложились в определенный исторический период развития общества. Такое системное представление о праве лежит в основе поведения граждан, закрепляется в их памяти, становится регулятором поведения. На основе этих представлений совершаются общественно-политические поступки, формируется правовая культура в целом. С другой стороны, это результат высокого уровня адаптивности казахстанского менталитета, его открытости происходящим переменам, а также, гибкости при восприятии нововведений. К счастью, казахский народ, на долю которого выпали суровые испытания в XX веке, как этнос сумел сохранить духовное лицо, показав всему миру свою созидательную силу. Наш менталитет вбирал в себя правовое влияние социалистического общества, советской правовой системы. Находясь в этой правовой системе, он быстро адаптировался к разным веяниям и переменам, проявив незаурядность характера и талант восприимчивости и открытости. Эти качества и по сей день отличают наш правовой менталитет и вызывают восхищение и удивление. Советская правовая система была основана на понимании права с позиции интереса рабочего класса. В то же время, в нем можно заметить не только позитивное, но и негативное отношение к феноменам правовой реальности. В качестве негативов можно назвать правовой нигилизм, патернализм, социальный инфантилизм, который дает о себе знать на повороте исторического развития общества. Дело в том, что все эти негативы по большому счету были порождением советской политической, в том числе и правовой системой, основанной на позитивное право, и продолжают оставаться в менталитете казахстанцев по сей день. Позитивное право, как искусственное создание цивилизации, как проявление воли государства,

как формализованные юридические нормы, выраженные в законах, не всегда отвечали и соответствовали внутреннему миру человека. Надо сказать, в нем было множество ограничений и запретов, чем разрешений и дозволений, что впоследствии порождало правовой нигилизм как общественное явление. Исправить основные «пороки», созданные советской правовой системой в менталитете казахстанцев не так просто. В тоже время «вытравить» их из ментального мира казахстанцев исключительно через насаждение институтов западной правовой системы пока не дает желаемых результатов.

Сегодня казахстанское общество меняется, оно становится частью глобального мира и правопорядка. За годы независимости правовая система страны далеко шагнула вперед. Казахстан, как государство, взяло курс на построение гражданского, правового и демократического общества. Вместе с глобальными изменениями постепенно меняется правовой менталитет казахстанцев. В нем постепенно формируется установка на необходимость соблюдения норм закона, и жить, творить в рамках существующей нормы права. Активно участвуя в работах органа государственной власти, и правовой жизни общества, они начинают реализовать свои конституционные права, отстаивать их в повседневной жизни. В менталитете казахстанцев право и закон начинает утверждаться над прошлыми обычаями и традициями, над стереотипами, нормами советского периода развития общества. Все это дает основание сказать, что в правовом менталитете казахстанцев, происходит укоренение идеи о том, что будущее страны находится в соблюдении законности, справедливом правосудии, правопорядке в обществе, где краеугольным камнем выступает защита прав человека, соблюдение баланса интересов государства и гражданина. Например, с внедрением Административно - процедурно

процессуального кодекса (АППК) меняет мышление людей, меняется отношение госорганов к соблюдению прав человека. Госслужащие становятся более ответственными, добросовестными при выполнении своих обязанностей. Теперь, госорганы как раньше не могут злоупотреблять своим положением, им каждый раз придется доказывать законность и обоснованность своего решения. И самое главное, АППК обеспечивает равенство сторон перед законом.

Однако, казахстанская правовая действительность еще далека от совершенства, так как в ней еще много нерешенных проблем, прежде всего, это вопросы связаны с теоретическими проблемами правового мышления, правового сознания, которые необходимо исследовать, чтобы управлять правовым менталитетом казахстанцев. Среди них, наиболее интересным с нашей точки зрения является изучение соотношения традиции и новации в правовом менталитете казахстанцев. Иначе говоря, в нем борются две силы – силы, связанные с прошлым правосознанием, и силы – утверждающие правовые ценности будущего. Корни такого состояния правового менталитета казахстанцев кроются в правовой культуре казахстанцев, как коллизия между этноцентрическим типом правопонимания и пониманием права, как чистый продукт человеческого интеллекта, лишённого следов их социокультурного происхождения. Также, это противоречие связано с узким пониманием права, принадлежащее только государству и пониманием права в широком смысле, определяющее человека, как правовое существо. Более того, данная коллизия усугубляется все больше возрастающим разрывом между моралью и правом, законом и совестью, между естественным и позитивным пониманием права. К сожалению, это дихотомия для юридической науки, пока остается непреодолимой пре-

градой. Пути соединения и рассмотрения их, как целостное, интегральное правовое явление, пока остаются благими пожеланиями и предметом научных дискуссий. В свою очередь, присутствие такой методологической неопределенности в правопонимании создают отчуждение человека от права. Право все больше становится внешним, нормативным. Иной раз право представляется сугубо карательным явлением. В результате этого у казахстанцев снижается правильное отношение к праву как ценности, их правовое поведение вступает в определенное противоречие требованиям нормы современного права, которые составляют основу правовой системы современного Казахстана. Здесь, видимо, следует учесть, что при разработке норм законов необходимо исходить из сущности правового менталитета казахстанцев, а ее сущность, как известно, больше проявляется в духовности и нравственности. В нем доминирует духовность, как этическое начало ментального мировоззрения. Как показывает практика, заимствование западных правовых норм без учета культурно-исторических, морально-нравственных факторов не дает желаемых результатов и не всегда обеспечивает эффективность функционирования права, как регулятора общественных отношений. Поэтому соединение, двух уровней правопонимания в менталитете казахстанцев и актуализация их на практике может стать мощным началом обновления правовой действительности казахстанского общества.

Также, следует заметить, что особенность правового менталитета казахстанцев проявляется в отношении соблюдения нормы права. По мнению некоторых исследователей «правовому сознанию казахстанского народа присущ не просто принцип законности, а идея использования законности в интересах народа, строительства демо-

кратического, гражданского общества, не просто равноправие граждан, а равенство прав и обязанностей казахстанских людей при гарантированности их фактического использования для всех граждан. Одним из важнейших принципов правового сознания стало требование полного равноправия всех граждан независимо от социального положения, пола, национальности, вероисповедания или расовой принадлежности и иных социальных признаков» [10].

Таким образом, правовой менталитет казахстанцев демонстрирует довольно достаточный уровень открытости и толерантности к действующим нормам права, выражая готовность действовать, мыслить и чувствовать как субъект новых правоотношений. Здесь на первый план выходят ценностные мотивы правового поведения казахстанцев, которые связаны с осознанием важности такой правой нормы, которая обеспечивает равенство всех перед законом. Ценностные мотивы правового поведения связаны не только с внешними формами проявления права, но и внутренним миром казахстанцев, правильным пониманием справедливости, сочетающие в себе нравственные и правовые начала, а также умением жить в мире и согласии с другими. Доброжелательность друг к другу, отсутствие превосходства и высокомерия составляют духовную основу правового менталитета казахстанцев.

Когда речь идет о перспективах развития правового менталитета казахстанцев, стоит обратить внимание на состояние правового знания и правового поведения граждан. Поскольку через них происходит идентификация личности с государством и его правовыми нормами. Правовое знание, как важный компонент правового менталитета, должно обеспечить правильное представление о нормах прав и объективно оценить нормативно-правовые акты, регулирующие отношения между людьми. Однако

в реальности можно встретить необоснованные нормы, которые мешают развитию правового менталитета казахстанцев. Их в юридической науке принято называть фиктивными, ложными, дефектными нормами. Например, на сегодняшний день Конституционным Судом Республики Казахстан вынесено 33 нормативных постановления, из них по обращениям граждан – 27, от Президента – 3, от депутатов Парламента – 1, по ходатайству представителя государственного органа – 1. По обращениям граждан рассмотрена конституционность свыше 40 правовых норм, из них 8 признаны неконституционными, 16 соответствующими Конституции [11].

Неконституционные правовые нормы, которые были применены в своих решениях госорганами и судами должны быть преодолены, как деструктивные правовые нормы, которые мешают правильному развитию правового менталитета казахстанцев. В свою очередь, такие нормы права создают предпосылки для недоверия со стороны граждан к органам государственной власти, приводят их к тотальному отчуждению от участия в делах государства.

Заключение

Таким образом, можно сделать следующие выводы:

- во-первых, правовой менталитет казахстанцев как сложное социокультурное явление состоит из взаимовлияния права и нравственности, где доминантом выступает этическое начало, и эта особенность лежит в основе понимания и оценки правовой действительности;
- во-вторых, правовой менталитет казахстанцев не является обособленным явлением, на него оказывает огромное влияние состояние правовой системы страны и уровень развития правовой, политической и духовной культуры общества;
- в-третьих, необходимо более детально

исследовать структуру правового менталитета казахстанцев как источник созидания и утверждения новой правовой действительности.

- в четвертых, ментально - правовое измерение правовых процессов должно быть, как один из важных методов философско-правового познания публично-правовых отношений.

В-пятых, в перспективе возрастает необходимость дальнейшего исследования укорененности правовых ценностей, символов, установки, которые составляют основу правовой культуры в правовом менталитете казахстанцев. Также, позволит нам рассмотреть право как систему ценностей, лежащую на основе правового менталитета казахстанцев.

Список использованных источников

1. Меняйло Д.В. Правовой менталитет // Автореферат. Волгоград, 2003;
2. Гирько А.А. влияние российского менталитета на правовое сознание граждан в современных условиях // Автореферат. Ставрополь, 2006.
3. Меняйло Д.В., Меняйло Л.Н., Иванова Ю.А. Понятие «правовой менталитет» в работах отечественных ученых. Вестник московского университета МВД России. 2018; (2):219-22.
4. С. Зиманов. Предисловие // Древний мир права казахов. Алматы, «Жеті жарғы». 2009. С. 12-19.
5. Там же. С. 49.
6. Рогов И.И. Наследие суда биев - уникальный инструмент для дальнейшего развития судебной системы // Древний мир права казахов. Алматы. «Жеті жарғы», 2009. Том X. С.87.
7. Ибраева А.С. Особенности формирования и развития казахского права «Жарғы» и роль биев в его укреплении // Древний мир права казахов. Алматы. «Жеті жарғы», 2009. Том X. С.169.
8. Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов. Алматы, 2004. С.302.
9. С. Зиманов. Казахский суд биев – общецивилизационная ценность // Древний мир права казахов. Алматы, «Жеті жарғы». 2009. С.47-49.
10. Абсаттаров Г. Р. Основные принципы правового сознания в казахстанском обществе Политические науки. С.2. cyberleninka. ru>article /n/ osnovnye-printsipy.
11. <https://vecher.kz/author/vecher-kz/> среда, 11 октября, 2023г. <https://vecher.kz/author/vecher-kz/> среда, 11 октября, 2023г.

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫ / ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА / THEORY OF STATE AND LAW

УДК 342.22

КАРАТАЕВА Айгуль Муратбаевна

Заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты жанындағы Сот төрелігі академиясы

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕ МЕМЛЕКЕТТІҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ: ӨЗЕКТІ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада мемлекеттің қазіргі заманғы функцияларының өзекті мәселелері қарастырылады. Сондай-ақ, жұмыста мемлекеттің функциясын түсіну призмасы арқылы мемлекеттің қазіргі тұжырымдамасы жан-жақты зерттеледі. Мемлекет функциясы мен мемлекеттік органдар функциясының арақатынасы мен өзгешелігіне ерекше назар аударылады. Мақалада, сонымен қатар, мемлекеттің құқық шығармашылық, құқық қолданушылық және құқық қорғау функцияларының жалпы аспектілері қарастырылады.

Түйінді сөздер: мемлекет, мемлекет функциясы, мемлекеттік органдардың қызметі, мемлекеттің мәні, құқық.

КАРАТАЕВА Айгуль Муратбаевна

Кандидат юридических наук, Академия правосудия при Верховном Суде Республики Казахстан

ФУНКЦИЙ ГОСУДАРСТВА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: АКТУАЛЬНЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы современных функций государства. Также в работе всесторонне исследуется современное понятие государства через призму понимания функции государства. Особое внимание уделяется соотношению и специфике функций государства и функций государственных органов. Кроме того, в статье раскрываются общие аспекты правотворческой, правоприменительной и правоохранительной функций государства.

Ключевые слова: государство, функция государства, функция государственных органов, сущность государства, право.

KARATAYEVA Aigul

Candidate's degree of Jurisprudence, Academy of Justice under the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan

THE FUNCTIONS OF THE STATE IN MODERN TIMES: CURRENT THEORETICAL ISSUES

Abstract. The article deals with topical issues of modern functions of the state. The work

also comprehensively explores the modern concept of the state through the prism of understanding the function of the state. Furthermore, pays special attention to the correlation and specifics of the function of the state and state bodies. Therefore, the article reveals the general aspects of the law-making, law enforcement and law enforcement functions of the state.

Keywords: *the state, the function of the state, the function of state bodies, the essence of the state, law.*

Introduction

This article provides another definition of the concept of the state, which allows you to clearly and complement it, creating conditions for discovering a new side of it as an objective phenomenon. This definition should be taken as the result and reflection of the study and consideration of the state from the point of view of its functions. This approach allows us to define that the state is a formally organized, regulated and fixed system and mechanism of implementation of state functions in legal forms and at the level. This definition should be considered as a continuation of other definitions of the state and as an additional version aimed at supplementing them. According to this definition, which originates from the «functional» nature of the state and is guided by it as the main research platform for portraying the true picture of the state, the main essence and purpose of the state is to ensure the peaceful life, legal unity, stability and development of organized society.

The functions of the state are the main areas of its functioning. These directions determine the goals and objectives, social appointment and essence of the state. The division of the functions of the state into internal and external is formal, since they are closely interconnected, and in some cases are inextricably linked and United, and there is a high susceptibility of the internal functions of the state to the influence of external factors. In the era of globalization, it is becoming more and more common for several states to agree and jointly perform state functions, forming temporary or permanent unions. The activity and share of civil society institutions in the implementation of state functions is increasing.

Aim and research objectives

The main aim of the study is to understand the function of the state in modern stage, to determine the ratio of the function of the state and the function of state bodies, to study general theoretical problems of the function of the state.

To achieve this aim, it is envisaged to solve the following tasks:

- an attempt to consider and determine the essence of the state in the period of globalization from the point of view of today's achievements of theoretical research on its functions;
- study of actual problems of the theory of state function;
- consider and reflect on the fact that the system of functions of the state has become a special industry, as a whole process, dividing it into stages.

Methodology and Findings

In the process of writing the work, methods common to the general Social Sciences were used: analysis, synthesis, dialectical, historical, structural and functional, sociological, statistical, etc. In the work, specific scientific methods were given a place for legal differentiation, comparative analysis. In the course of writing the work, articles related to the topic in periodicals were also used and taken as a basis.

The state undergoes various changes at each stage of its development. As a result, its functions are also developing and changing. When one function of the state comes to life, the essence of the other disappears. Therefore, in the theory of the state, the functional method is one of the primary methods. One of the most relevant and important questions in the general theory of the state is its functions. As a result of the essence and social appointment of the state, the function of the state is determined.

The term '*function*' is widely used in the

theory of state and law, and it explains and predicts what and how the state should do. The term 'function' is also called a service in dictionaries. This term is not just a legal or political concept, like other social science concepts, it has its origins in the physical and mathematical sciences. Its meaning defines the dependence of one variable volume on another variable volume [1, 344 p.].

Translated from latin, the function - means to perform, to create. In the dictionaries of philosophy, a function is a concept that determines the appearance of an object in a certain system of relations, when one moves through the relationship of two groups or objects, causing the other to move [2, 556 p.].

There are several points of view in the legal science of Kazakhstan on the concept of the function of the state. They are reflected in the works of: Salyk Zimanov, Sultan Sartayev, Murat Baimakhanov, Salahiddin Sabikenov, Alua Ibraeva, Saken Uzbekuly and etc. In addition, the problems of the function of the state are revealed in the works of Russian scientists M. Baitin, V. Nersesyants, M. Marchenko, V. Lazarev, L. Zagainov, L. Morozova, A. Denisov, S. Rajabov, A. Vengerov, V. Komarov.

One of the scientists defines the functions of the state as the forms of state activity. For example, V. Nersesyants considers the state as a living organism, and its functions as forms of existence of the state [3, 256-257 p.], and the latter argue that the functions of the state are a special mechanism of state influence on public relations and trends, determining the main directions and content of the state's management of society. Third, consider the functions of the state as a subject-political characteristic of the state. The fourth ones indicate the functions of the state as the main areas of activity of the state.

In support of this definition, the Kazakh scientist, academician Murat Baimakhanov argues that the functions of the state are the main directions of the state's activity in various spheres of society's life. In his opinion, he says that if the concept of state functions

is considered as forms of state activity, then it includes only legislative, managerial, fair judicial and supervisory functions [4, 83 p.].

Therefore, academician Murat Baimakhanov, looking for an answer to the question of whether the functions of the state are a form of state activity or not the activity itself, gives the following definition of the concept of the functions of the state: the functions of the state are the directions of the activity of the state in various spheres of the life of society. And it is argued that the form of activity of the state is part of the question of the functions of the state [4, 84 p.].

Russian scientist M. Baytin, expressing his opinion, proposes not to allow the functions of the state to be connected with the forms, methods of its implementation and terminologically mixed with the types of state activity [5, 12 p.].

It was widely used to determine the functioning of the socialist state, to determine its role as the main tool in the direction of building socialism, to oppress the exploiting class, to organize the national economy, to support the National Liberation Movement. Currently, in the course of the development of the theory of state and law, the functional direction of the state's activities has been preserved, but its essence has been replenished and deepened, class views have disappeared, and the class essence, social assignment and function of the state have also changed. The functional direction allows us to study the development, substitution of the historical process of the emergence of different types of states. Historical experience shows that the functions of the state do not stand in one place, they are always mobile, and they are constantly changing in motion. The function of the state, despite its formation in different historical types, develops with characteristic features, patterns.

The concept of the function of the state is considered by modern scientists from different points of view. For example, according to the thought of A. Cherdantsev, 'the function of the state is of an objective nature arising from soci-

ety'. And the legislative, executive and judicial functions cannot be attributed to the functions of the state, on the contrary, they are forms of activity of private bodies of the state [6, 111 p.].

According to professor M. Marchenko, 'the function of the state is the main directions of the state's activity, which led to the need to solve the tasks set by the state' [7, 112 p.].

For example, the protection of human rights is not a function, it is the main goal, the duty of self-respecting citizens.

According to V. Nersesyants, 'the function of the state is to solve the tasks set by the state in the appropriate state – legal order. It denies the existence of economic, environmental, cultural, educational functions in the state'. He emphasizes the following functions of the state: title, exercise of law, human rights protection [8, 129 p.].

It can be assumed that this point of view does not reflect the specifics of the functions of the state. The basis for this is that, firstly, there is an exchange of functions of the state with the principle of separation of powers. The division of power into three branches - legislative, executive and judicial - is the principle of organizing the activities of the state; secondly, each state, regardless of its substantive nature, functions in the main spheres of life of society (economy, defense, education, etc.). The point of view that the distribution of the functions of the state by spheres of life of society (economy, defense, education, etc.) will be characteristic of the old formation can be wrong; thirdly, the issuance of normative acts is not a function of the state, but the presence of law in the theory of the state, the issuance of normative.

According to Murat Baimakhanov, not every activity of the state is a function of the state, only the most important areas of activity of the state can be a function of the state, from the function of the state comes the essence of the state [9, 252 p.].

The opinion of Murat Baimakhanov, the point of view on the function of the state as a special mechanism of state influence on public

relations and trends, which determines the main directions and content of the state's activities to manage society, is repeated [10, 68 p.].

The same is the opinion of L. Morozova. In her opinion, the function of the state is the main socially significant areas of state activity in a specific historical period [11, 33 p.].

The question of the function of the state is increasingly faced with the question of the functioning of the state. The functioning of the state includes the types of activities of the state, and the function of the state – it covers only some of the activities of the state. In order to consider any activity as a function of the state, it is necessary to take into account some criteria. According to Murat Baimakhanov, these criteria are two: 'first, for the formation of individual functions of the state, initially the following types of its activities are taken:

- on the main directions of state policy;
- permanent, performed in accordance with the state structure;
- formed as a separate direction or separated from other directions, with which there is no unity;

secondly, not the main, but additional, policy issues of the functioning of the state are included in the understanding of the state by combining the directions of the state's activities. The totality of all the functions of the state in its content is one of the few of the functioning of the state' [12, 3 p.].

In the opinion of scientists Gairat Sapargaliyev and Alua Ibraeva the functions of the state are the tasks and goals set by the state in managing society, actions that are carried out through their own forms, methods that are unique to them, and their main directions. The functions of the state are not a rigid and unchanging phenomenon, they are changeable, often subjected to oppression. The main goal of a democratic state is to function for society, for groups of people in society, for the development and prosperity of society. Society is a very complex phenomenon. The main pillar of society is production. For the organization and

development of production, both the state, associations of people and individuals take the necessary actions [13 42 p.]. The activities of the state in this area are diverse. The state directly manages the enterprises under its control and regulates their work. The state may also have natural resources. Therefore, the state directly controls and regulates objects belonging to its property, and indirectly regulates non-state types of property. In this regard, the state has the function of organizing, managing, regulating the economy. In any case, society consists of different classes and social groups.

In some countries, for example, Kazakhstan, many nationalities live. Regulation of their distance is, in principle, the task of the state. It should be noted that in all modern states, the most important services are environmental activities. The reason for this attention is due to the fact that the modern life activity of the human race has a negative impact on nature on a social scale. [13, 43-44 p.].

All these mentioned are the result of human existence. In other words, such actions threaten the lives of all living things on earth [13, 44 p.].

In the theory of the state, there is a question of the separation of the functions of the state. For the first time, L.Zagainov wrote a PhD. thesis about it in 1968. According to him, the specific function of the state reflects the totality of the content, forms and methods of its implementation of communication with a specific object of state influence. The functions of a separable state include the following components: the subjectivity of the functions of the state; the content of the functions of the state; aim and objectives; the volume of powers that are separated from the state and to ensure their implementation [14, 5 p.].

The content of the functions of the state actively and purposefully contributes to a certain area of the life of society. Influence can be different: firstly, influence, approval, development and improvement of public relations that are in the interests of the people; second-

ly, prevention and elimination of relations that hinder the development of society; thirdly, the state exerts influence for new and progressive assertions [15, 15 p.].

On the subjectivity of the functions of the state, according to Murat Baimakhanov, there is a decision at two levels: first, the general subject – the subject of each function will be entirely the state; secondly, the specific subject - the subject of the function is state structures. Everyone is involved in the implementation of the function of the state, or at least many state bodies. The implementation of private functions by state bodies is not the same. By assigning duties to the relevant bodies to perform the functions of the state, they are empowered.

The aim and objectives of the function of the state is a component of the function of the state. These aim and objectives meet the general state requirements. The disclosure of the features of the implementation of the functions of the state should be carried out by analyzing the forms and approaches to the implementation of the functions of the state. The latter are considered in different positions – legal, sociological, political science, real managerial. According to the legal position, legal and non-legal forms and ways of exercising the functions of the state can be distinguished. Legal approaches include: *legislative, public administration, justice and state control*. This does not mean that provisions of unconstitutional non-legal laws, acts of government, or unfair court decisions cannot be passed. In almost all countries of the world, there are cases of adoption of normative legal acts that directly contradict the current legislation. The use of the term ‘legal approaches’ means that these approaches are legal, since their use is regulated by law to the fullest extent and depends on the specifics of various branches of state power [15, 5 p.].

The release of laws is caused by objective reasons-an increase in the activity of the state, namely the legislative body.

Public administration is the executive and

administrative activity of the state, its bodies, officials. It includes, first of all, the implementation of the Constitution and laws, however, for the implementation of management, it is also necessary to issue normative acts (by-laws) that have a general and individual nature. Today, this form of exercising the functions of the state is of priority importance, because in modern states the executive power is of crucial importance. The executive apparatus itself is dominated by professional technocrats. According to V. Chirkin, 'most of the working population works in the state apparatus' [16, 206 p.].

A fair court is a kind of form of exercising the function of the state in the form of considering *criminal, civil, economic and other cases and disputes*, that is, resolving conflicts in society. The main goal of the courts is to carry out the protection of the rights and freedoms of human and citizens. Other legal institutions and persons (prosecutor's office, advocacy, notaries, forensic experts, etc.) can only be assistants to the court.

There are various forms of state control or supervisory activities of the state. In essence, such activities are carried out by all higher state bodies in relation to lower bodies. For example, in the country there is a Prosecutor's office of the Republic of Kazakhstan, which monitors the implementation of the law, and the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan, which monitors the implementation of the Constitution norms.

The peculiarity of control in the implementation of the function of the state lies in the fact that, as a rule, regulatory authorities cannot give direct instructions and orders to the objects under control. In addition, some regulatory authorities may impose penalties on officials, temporarily suspend the activities of controlled objects [16, 207 p.].

Non-legal forms of exercising the functions of the state are quite diverse, they should not be illegal.

Discussion and Results

We support the definition that the func-

tions of the state are the main directions of state activity in various spheres of society's life. Indeed, the state, performing its functions, exerts influence on the main spheres of the life of society, adheres to a certain direction for it, thereby realizing certain aim and objectives. During the period of globalization, it is becoming increasingly common for several states to coordinate and jointly perform state functions, form temporary or permanent unions.

The condition for the stability of the state, its sustainable functioning is representation and development on behalf of the entire society as a whole. Without realizing the function of the supreme representation of the whole society and ensuring its unification, the essence of the state is denied, the mechanism of the state ceases to function as a single system. With the help of its functions, the state must meet the mature needs of society, fulfill many tasks and aim objectively formed on a long – term basis.

The existence of a large number of types of grouping of functions of the state, which has taken place in legal science, is explained by the presence of a variety of criteria and paths to this complex phenomenon.

In the works of Russian scientists, the functions are grouped as follows.

For example, L. Morozova, who, due to the achievements of globalization, wants to declare the division of the functions of the state into internal and external as outdated. Because globalization erases the boundaries between domestic and foreign policy. In this regard, five general functions are proposed: economic, environmental, social, political, ideological. Thus, it is assumed that the content of economic functions lies in ensuring the normal functioning and development of the economy, organizing internal political ties, etc. The political function or security function is aimed at ensuring the security of the state and public, social and national harmony, and protecting sovereignty. The environmental function is related to environmental protection. The ideological function aims to support a certain ideology, including religious

ideology, etc. The content of the social function is the protection of the rights and freedoms of the living population, the creation of the necessary conditions for satisfying the social needs of people [17, 106 p.].

L.Spiridonov highlights the ‘main’ function of the state – the function of implementing general affairs that ensure the objective prerequisites for the existence of mankind [18, 89 p.]. Among them, this scientist includes the following: natural conditions that ensure the survival, health of a person and a normal environment for his existence; socio-cultural conditions; economic conditions; political conditions.

According to the time of action, the function of the state is divided into permanent and temporary. *Sustainable* - these are the functions that are implemented by the state at all stages of development. *Temporary* - functions that arise in the presence of certain tasks and cease to act with their solution [19, 12-13 p.].

The Russian scientist M.Baitin points out several common symbols inherent in the main functions of the state. *First* of all, the class and universal meaning of the state, its social designation are most noticeable in them. *Secondly*, the main functions are included in the activities of the state as a whole, performed by all or many links of the state apparatus, albeit of different magnitude, in contrast to many state functions, which are usually carried out by special bodies intended for this purpose (for example, health, social security, etc.). *Thirdly*, in terms of its content and structure, the main function is complex, cumulative in nature, requires systematic analysis. It shows the accumulation of the power of the state in one of the key areas of internal or external activity of the state. Its object is a wide range of social relations in some particular large sphere of social life, which have similarities [20, 133 p.].

N.Chernogolovkin divides the functions of the state into basic and non-basic. This division of the function of the state was carried out by him in his scientific work ‘Theory of

the function of the socialist state’. He writes: ‘within the framework of the cultural and educational function, the activities of the socialist state in the fields of popular education, higher education, culture, sports, etc., can be distinguished’. The latter, according to N. Chernogolovkin, are a non-fundamental function of the state.

It is caused by the fact that in real conditions the functions of the state as the main areas of its activity are equal and unequal to each other. The division of functions into basic and non-basic, depending on the degree of social significance, is objectively necessary for their deeper recognition, and this is important not only in theoretical, but also for practical use. According to N.Chernogolovkin point of view, the main functions of the state are understood as ‘the most important areas of its activity, which include some of the homogeneous areas of the state’s work, and the relatively narrower areas of its activity, which are part of its main functions, are understood as non-core functions’ [21, 116-117 p.].

If the functions of the state are considered a special mechanism of state influence on public relations and trends, which determines the main directions and content of the state’s management of society, then it is equivalent to the definition that we support. Each function of the state has unity and uniformity characterized by its individual subjectivity, subject-substantive, structural, organizational and legal formalization.

The existence of a large number of types of grouping of functions of the state, which has taken place in legal science, is explained by the presence of a variety of criteria and paths to this complex phenomenon.

In science as a whole, many scientists divide the functions of the state into internal and external, depending on various spheres of society’s life, the function of the state by the time of action into permanent and temporary.

Today one of the main functions of the state is to ensure the protection of the rights and free-

doms of human and citizens. This is the main feature of a developed democratic state.

Currently according to many legal scholars, the features of internal activity for modern states are as follows: economic and social activities; activities for the development of science and education; activities for taxation and tax collection; activities for the protection of citizens rights and freedoms; environmental activities; activities for ensuring law and order; activities for the protection of property forms.

In foreign relations, there are the following types of activities: world economic cooperation; protection of the country; adherence to the world law and order; in solving the problems of our time, interaction with other states (demographic, environmental, energy, combating terrorism, etc.) is an activity.

According to Gairat Sapargaliyev and Alua Ibraeva 'the main direction of the development of the state's activities in modern times is their mutual transformation'. In the course of the development of the functions of the state, the scope and volume of each activity increases and decreases. At the same time, its nature, structure, form and method of implementation, and specific orientation are also changing. No matter what society is, it cannot prosper and develop without science, education, culture. The state should also perform a great function in this area. They are financed by the state, regulate, manage and direct their work. Therefore, the state will have the function of managing and developing science, education, and culture. The mentioned refers to the internal function of the state. The state enters into various, diverse relations with other states. At first, the state tries to protect and preserve its independence, sovereignty, and territorial integrity from encroachment by other countries. He fixes his borders, guards. To do this, it creates the necessary armed forces, concludes treaties with other states in this regard. The fulfillment of these tasks is called the self-defense function of the state. States strive to have various economic, trade, cultural, scientific, political,

legal, etc. relations with each other [13, 44 p.].

If such relations are formed on an equal basis, they create favorable conditions for the development of each country. In this area, the function of the state's relations with other countries is implemented. In order to live in peace and tranquility, States enter into mutual agreements, form military alliances, and so on. In modern historical conditions, war, military tensions endlessly threaten the existence of mankind. Therefore, states that want to develop in a humane way try to take actions to prevent war. Therefore, the fulfillment of the peaceful function of the state should also be a characteristic manifestation. These things belong to the external function of the state. The internal and external functions of this state are carried out in various ways.

They are divided into two groups:

- 1) legal;
- 2) organizational.

The legal approach includes: drawing up law, other normative legal acts, operational execution, search activities, law enforcement activities, law application activities.

The organizational approach includes: organizational and regulatory activities, economic organization activities, science, education organization activities, military organization activities [13, 45 p.].

The group of division of the function into class and general social can also be represented. Such a collection, classification was characteristic of the jurisprudence of the Soviet period. Class functions are aimed at protecting the interests of a particular class, for example the function of protecting socialist property.

Furthermore, class is calculated functions that contribute to the resolution of antagonistic contradictions. And functions that have the purpose of resolving non-antagonistic contradictions are generally considered social functions. However, the condition for this grouping is that it is difficult, if not impossible, to establish clear boundaries between the types of public activity associated with an antagonis-

tic and non-antagonistic nature, to distinguish them. Internal functions represent the activities of the state within the country, determine its significance in the life of the relevant society, and external functions are the activities of the state to fulfill the external tasks set for it. In the field of foreign relations, such functions as integration into the world economy, foreign economic partnership and foreign investment, defense of the country, support of the world law and order, cooperation with other states in solving current problems (environmental, raw materials, energy, demographic, etc.) are highlighted [22, 356 p.].

We believe that the division of the functions of the state into internal and external is formal, because they are closely interconnected, and sometimes inextricably linked and united. Many internal functions of the state can have an external character, just as external functions can have an internal character. One clear manifestation of this is global demographic problems. Its transition to the global level requires the unity of states. Speaking about the main wealth of the state, the population, its number and composition, there is a need to introduce

a new function of the state in the field of demography in order to regulate and solve the demographics that currently cover the internal and external functions of the state.

Conclusion.

In the new millennium, new problems arose before humanity, which only one individual state could not solve. These include problematic issues arising from globalization. Globalization has become an important and true aspect of the modern world system, one of the influencing forces that determine the development of our planet. It covers all aspects of the life of society, including the economy, politics, the social sphere, culture, ecology, security, etc.

As a result of the historical development of the state, its functions undergo various changes: some functions gradually disappear, some types change, some appear anew, but in all cases it is natural that these processes are based on a certain historical period of the essence of the state and the social appointment of the state, the economic and socio-class structure of society. The functions of the state are a variable category. They begin to change during the transition from one type of state to another.

References

1. Ozhegov S.I. Dictionary of the Russian language / Edited by N.Y. Shvedova. Moscow: Russian Language, 1987. – 917 p.
2. Philosophical encyclopedic dictionaries. – M.: Soviet Encyclopedia, 1983. - 839 p.
3. Nersesyants V.S. General theory of law and the state. – M.: NORM-INFRA, 2002. - 552s.
4. Baimakhanov M.T. On some approaches of political and legal science to the development of the concept of state functions. The main components of the concept of state functions and their characteristics // Functions of the state in the modern world (based on the materials of independent Kazakhstan): Monograph / Ed. by M.T. Baymakhanov. - Almaty, 2005. - 336 p.
5. Baitin M.I. On the concept of the state // Law studies. - 2002. - №3 (242). - 4-16 p.
6. Cherdantsev A.F. Theory of state and law. – M., 2000. – 366 p.
7. Theory of State and law: a course of lectures edited by M.N. Marchenko. – M., 1998. – 332 p.
8. Nersesyants V.S. General theory of law and the state. – M., 1999. – 345 p.
9. Baimakhanov M.T. Selected works on the theory of state and law. – Almaty, 2003. – 567 p.
10. Theory of State and law / Edited by V.K. Babaev. – M.: Jurist, 1999. – 350 p.
11. Morozova L.I. Problems of modern Russian statehood. – M.: Yurid. lit., 1998. – 202 p.
12. Baimakhanov M.T. Towards the development of a modern concept of state functions // Legal reform in Kazakhstan. - 2001. – No. 4.– 3-8 p.

13. Sapargaliev G., Ibraeva A.S. Memleket zhane kukyk theory: Okulyk. - Astana: Folio, 2007. - 336 p.
14. Zagainov L.I. On the role of the economic functions of the Soviet state in the creation of the material and technical base of communism: abstract. ... cand. Jurid. Sciences. – M., 1968. – 28 p.
15. Zagainov L.I. Economic functions of the Soviet state. – M.: Legal literature, 1968. – 120 p.
16. Chirkin V.E. The modern state. – M., 2001. – 376 p.
17. Morozova L.A. The influence of globalization on the functions of the state // State and law. – 2006. - No.5. –101-107 p.
18. Spiridonov L.I. Theory of state and law. - M., 1995. - 302 p.
19. Tikhomirov Yu.A. Statehood: collapse or resurrection? // State and law. - 1992. - №9. - C.11 - 29.
20. Baitin M.I. The essence and main functions of the socialist state. - Saratov, 1979. - 302 p.
21. Chernogolovkin N.V. Theory of functions of the socialist state. – M.: Legal lit., 1970.– 345 p.
22. Theory of state and law (course of lectures) / Edited by N.I. Matuzov, A.V. Malko. - M.: Jurist, 1997. - 671 p.

СОТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕФОРМА / СУДЕБНАЯ И ПРАВОВАЯ РЕФОРМА / JUDICIAL AND LEGAL REFORM

УДК 342.56

АМАНГЕЛДИН Айбек Тимурұлы

Астана қаласының мамандандырылған ауданаралық әкімшілік сотының судьясы, заң ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Сот төрелігі академиясының доценті

СОТ РЕФОРМАСЫНЫҢ ЖАҢА ҚҰҚЫҚТЫҚ ПАРАДИГМАСЫ

Аннотация. Мақалада автор азаматтық және әкімшілік істерді қарау кезінде құқықтық тәртібі дамыған жалпыға белгілі доктриналарды кеңінен қолдануды ұсынады. Бұл ретте оның төрағалығымен қаралған нақты азаматтық және әкімшілік істерге сілтеме жасайды. Шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, процестік заңнаманы жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар тұжырымдалған.

Түйін сөздер: сот жүйесін реформалау; әділдік; доктрина; қазғидаттар; дәлелдеу стандарттары; әкімшілік іс; азаматтық іс.

АМАНГЕЛДИН Айбек Темурович

Судья специализированного межрайонного административного суда города Астаны, магистр юридических наук, доцент Академии правосудия при Верховном Суде Республики Казахстан

НОВАЯ ПРАВОВАЯ ПАРАДИГМА СУДЕБНОЙ РЕФОРМЫ

Аннотация. В статье автор предлагает широкое применение при разрешении гражданских и административных дел общеизвестных развитым правовым порядкам доктрин, ссылаясь, в том числе, на конкретные гражданские и административные дела, рассмотренные под его председательством. Сформулированы конкретные рекомендации по совершенствованию процессуального законодательства с опорой на зарубежный опыт.

Ключевые слова: реформа судебной системы; справедливость; доктрина; принципы; стандарты доказывания; административное дело; гражданское дело.

AMANGELDIN Aibek Timurovich

Judge of the specialized inter-district Administrative Court of Astana, Master of Law, Associate Professor of the Academy of Justice at the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan

A NEW LEGAL PARADIGM OF JUDICIAL REFORM

Abstract. The article analyzes the norms of the Administrative Code regulating the institu-

tion of representation in court in cases of administrative offenses. Recommendations are formulated to improve the norms defining the status and powers of defenders of persons brought to administrative responsibility, as well as representatives of victims in the course of proceedings on cases of administrative offenses.

Keywords: *proceedings in cases of administrative offenses; the institute of representation in administrative proceedings; the defender of the person brought to responsibility; the representative of the victim in cases of administrative offenses; the legal representative.*

Введение

Сегодня в обществе, как никогда в современной истории страны, имеется высокий спрос (потребность) в справедливости во всех сферах жизнедеятельности, тем более в условиях «Жаңа Қазақстан».

Справедливость в правовом государстве, главным образом, обеспечивается посредством правосудия в рамках надлежащей правовой процедуры.

В стране непрерывно идет судебная реформа: как судоустройства, так и судопроизводства.

Глава государства в начале года анонсировал проведение масштабной судебной реформы, обозначив в Послании народу Казахстана от 1 сентября 2022 года основные ее направления [1].

Юридическим сообществом на разных площадках (социальные сети, Парламент, госорганы и проч.) обсуждались предложения и направления такой реформы, в частности, предложения Верховного Суда по реформированию судебной системы (т.н. 24 шага).

Материалы и методы

Материалы исследования основаны на действующем законодательстве и судебной практике Республики Казахстан, отражающей применение судами зарубежных принципов и доктрин. Методы: в процессе работы над статьей использовались общенаучные (анализ, синтез) и специальные (изучение правоприменительной практики) методы познания.

Результаты, обсуждение

Рассмотрены возможность и особенно-

сти применения судами доктрин и подходов, применяемых иностранными правовыми порядками. Обозначены некоторые аспекты важности и возможности применения таких доктрин и принципов для развития права. Заключение. Констатируется, что для дальнейшего развития права необходимо стимулировать суды к более широкому и активному применению таких доктрин и принципов.

Главная цель реформы – повышение уровня доверия населения к системе правосудия, так как у граждан и предпринимателей такой уровень необходимый для правового государства остается невысоким. Ведь доверие и уважение населения к суду и конкретному судье не дается ему вместе со статусом и не прилагается к назначению на должность. Его нужно заработать профессиональным и ежедневным честным трудом.

При этом качество большинства законов и квалификации судей республики, сомнений не вызывает, а информационные технологии в судах превосходят зарубежные аналоги в развитых странах.

Прямая трансляция резонансного судебного процесса по уголовному делу Верховным Судом является беспрецедентной, набирая миллионные просмотры по всему миру, что направлено на обеспечение гласности, прозрачности и повышения доверия к правосудию.

Нередко граждане утверждают, а практикующие юристы подтверждают тезис о том, что «решение суда является законным, но несправедливым!» (соответствует букве закона, но не духу закона).

На выходе такое недовольство накапливается и превращается в негатив к судам и государству в целом.

При этом с внедрением в стране административной юстиции, процент удовлетворенных исков граждан и предпринимателей к административным (государственным) органам выше (61 и 62 процентов в 2022 и 2023 году соответственно против 15 процентов до адмюстиции) за счет активного применения административными судами новых принципов и подходов (справедливость, соразмерность, охрана права на доверие, приоритет прав и др.).

Генерирование профильной коллегией Верховного Суда содержательных правовых позиций и активное их разъяснение (транслирование) через социальные сети, способствует развитию практики применения судами принципов административной юстиции и права в целом, меняя парадигму административных органов и судей.

Одной из причин недоверия населения к судам видится доминирование юридического позитивизма (отождествление права с законом), заключающегося в применении судами при разрешении дел только норм закона (нормативно-правовых актов), без учета принципов права и общеизвестных зарубежных доктрин.

Суть такого подхода – соблюдать норму закона в буквальном смысле (позитивного права), что практически исключает применение правовых принципов.

Этот подход соответствует концепции Монтескье, где судья рассматривается как «говорящий» закон, применяющий и толкующий его при решении конкретных споров.

При этом на западе такой подход более неприемлем, и дни «механического» подхода к судейству прошли [2, с.605].

Законы могут быть разными, в том числе они могут иметь антисоциальный или репрессивный характер, а право должно

изменять их негативную природу, исправлять дефекты, обеспечивать соблюдение общеправовых принципов, идей справедливости, даже если они прямо в законе не выражены [3, с.98-107].

По долгу службы именно суды призваны транслировать справедливость, защищая права, свободы и интересы каждого, реализуя верховенство права (Rule of Law).

Формальные нормы не всегда гарантируют обеспечение справедливости, преследуемой правом [4, с. 159].

Наличие такого подхода носит комплексный характер и вызвано историческими (советскими) традициями и современными факторами (правосознание, правовая культура и проч.).

Указанный недостаток признан на уровне Верховного Суда и в качестве предложения вынесен на обсуждение в следующей редакции (шаг № 11):

«Предоставить судьям возможность выносить РЕШЕНИЯ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПОВ ПРАВА. Установление приоритета принципов права над нормами права позволит отойти от существующего «нормативистского» подхода в казахстанском праве. Судья должен принимать решение вопреки норме закона (либо в условиях ее отсутствия), если она противоречит принципам справедливости и разумности, а также иным принципам, установленным в отрасли права (закона)» (орфография и пунктуация автора сохранены).

Это предложение вызвало самое активное обсуждение среди ученых и практиков, есть как сторонники, так и противники.

В этой связи автор вносит свой скромный вклад в эту дискуссию, предлагая конкретные решения, реализации которых не требует расходования денег налогоплательщиков, политической воли руководства страны и законодательных поправок.

Как быть в ситуациях, когда законность

приводит к явно несправедливому результату в отсутствие легальной возможности применить правовые принципы?

Одним из способов устранения и процессуальным механизмом преодоления позитивизма при разрешении судами конкретных дел, является внедрение практики применения судами зарубежных доктрин и подходов.

Такие доктрины адаптируют закон к конкретным жизненным ситуациям, когда суд путем толкования действующего законодательства преодолевает явно несправедливый результат, приспособлявая результат к изменяющимся социальным условиям.

Применяют ли суды Республики Казахстан зарубежные доктрины при разрешении конкретных дел?

Ответ на этот вопрос положительный и автор проиллюстрирует это примерами из собственной практики (сведений о применении зарубежных доктрин другими судьями у автора не имеется с прямыми ссылками, хотя вполне допускается).

1. Доктрина «снятия корпоративной вуали»

Вступившим в законную силу решением Алматинского районного суда города Астаны от 21 февраля 2018 года иск Ш. к ТОО «Г», ТОО «А» удовлетворен, с ТОО «А» взыскана задолженность по заработной плате и компенсационные выплаты (гражданское дело № 7111-18-00-2/161).

Суд, удовлетворяя иск к ТОО «А» как аффилированному (контролирующему) лицу работодателя – ТОО «Г», применил доктрину «снятия корпоративной вуали».

При этом в иске к ТОО «Г» (непосредственный работодатель) отказано.

Суть названной доктрины - при уклонении юридического лица от ответственности путем использования подконтрольной компании отвечает реальный владелец бизнеса вне зависимости от наличия формально-ю-

рических признаков аффилированности.

Отступление судом от норм Трудового кодекса Республики Казахстан, по которому выплата работнику заработной платы является обязанностью работодателя (статья 23), стало возможным через применение судом принципа добросовестности (статья 8 Гражданского кодекса Республики Казахстан).

Взыскание же такой задолженности с работодателя привело бы к неисполнимости решения суда, так как в суде установлено, что ТОО «А» (учредитель работодателя) произвел отчуждение стопроцентной доли третьему лицу, а само ТОО «Г» отсутствовало по новому месту регистрации.

Указанная доктрина в развитых правовых порядках применяется в корпоративных, банкротных спорах (при привлечении руководителей и топ-менеджмент компаний к субсидиарной ответственности).

Этот кейс с прокалыванием корпоративной вуали в Казахстане применен судом впервые и остается пока единственным.

2. Толкование «contra proferentem»

Вступившим в законную силу решением Алматинского районного суда города Астаны от 29 апреля 2021 года иск А. к ТОО «Ж» о признании акта выполненных работ действительным, взыскании задолженности за фактически выполненные работы и неустойки удовлетворен, акт выполненных работ признан действительным и с ТОО «Ж» взыскана задолженность (гражданское дело № 7111-21-00-2/658).

Спор возник относительно объема выполненных черновых работ и понятия таких работ.

Установлено, что правовая неопределенность (спор) в части толкования понятия «черновых работ» возникла из-за заказчика (ТОО «Ж»), поэтому судом спорные условия договора истолкованы в пользу контрагента стороны, которая подготовила

проект договора и предложила формулировку соответствующего условия (толкование *contra proferentem*).

3. Судебный эстоппель (judicial estoppel)

Определением Алматинского районного суда города Астаны от 18 мая 2020 года по иску о защите чести, достоинства и деловой репутации, компенсации морального вреда, в передаче дела по ходатайству ответчика в другой суд по подсудности было отказано со ссылкой на судебный эстоппель.

Суть злоупотреблений ответчиком процессуальными правами заключалось в том, что до судебного заседания ответчик дважды принимал участие в беседе в рамках подготовки к разбирательству, не возражая против подсудности спора данному суду, активно пользуясь принадлежащими процессуальными правами.

В письменных ходатайствах, отзыве, адресованных в суд через судебный кабинет, ответчик указывал свое место жительства, расположенное в районе Алматы столицы.

Причем ходатайство о передаче дела по подсудности заявлено ответчиком после отклонения судом предыдущего о прекращении производства по делу, а после отказа в такой передаче судье заявлен отвод (это было предсказуемо).

Суд посчитал такое поведение недобросовестным, направленным на умышленное затягивание срока рассмотрения и разрешения дела.

Этот пример не является единичным, когда судом злоупотребления процессуальными правами заблокированы со ссылкой на судебный эстоппель (в текстах судебных актов прямо об этом указано).

При вынесении судом решения по этому делу судебные расходы отнесены на сторону ее оппонента, в действиях которой судом усмотрены злоупотребления процессуальными правами.

Эстоппель широко применяется в странах общего права (в особенности в Англии, США), имеет материальный и процессуальный характер.

Задача судебного эстоппеля - поддержание процессуальной дисциплины участников процесса, побуждая их вести себя последовательно и непротиворечиво, что угрожает должному отправлению правосудия [5].

Судебный эстоппель призван защитить судебную систему от злоупотреблений тяжущихся лиц, а не обеспечить экономию судебных ресурсов путем запрета повторного разбирательства [6].

4. Good administration

Указанная концепция содержит следующие правила административного органа: верховенство права, отсутствие дискриминации, соразмерность, запрет на злоупотребление полномочиями, беспристрастность и независимость, объективность, честность, вежливость, соответствующий срок для принятия решения и обязанность указывать причины, на которых основано это решение.

По одному земельному спору суд признавая незаконным отказ местного исполнительного органа, исходил из того, что ответчик по отношению к истцу проявил избирательный подход, оказывая неправомерное предпочтение иным лицам при подготовке и принятии решений, что является недопустимым и нарушает принципы справедливости, формального равенства и не соответствуют концепции хорошего управления (*good administration*) (административное дело № 7194-23-00-4/3148).

5. Res judicata

В соответствии со статьей 76 Конституции и статьей 21 Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан (ГПК) судебные акты обязательны для исполнения всеми лицами, которым они адресованы.

Вступившим в законную силу судебным актом, содержащим выводы по существу дела, ликвидируется спор и отношениям участников этого спора придается правовая определенность.

Решение суда должно быть законным и обоснованным (статья 224 ГПК), означающим, что суд должен разрешать дело таким образом, чтобы внести правовую определенность в спорные отношения сторон, исключив любые новые споры.

Так, по одному налоговому спору, суд при обосновании решения «прошил» вывод о том, что общепризнанный принцип правовой определенности, включает в себя признание законной силы судебного решения, его неопровержимость (*res judicata*, то есть недопустимость повторного рассмотрения однажды разрешенного судом дела со вступившим в законную силу решением), без чего недостижим баланс публично-правовых и частноправовых интересов (административное дело № 7194-22-00-4/3066).

Судом был отклонен аргумент представителя истца о наличии конкурирующих судебных актов с одинаковой юридической силой (решение СМЭС о признании договора недействительным и определение того же суда, которым утверждено медиативное

соглашение о признании уже признанного недействительным по суду договора - действительным).

Суд отметил, что решением СМЭС договор признан недействительным, что означает, с одной стороны, отсутствие юридических последствий (правового эффекта) с момента его заключения, и невозможность в последующем признания (исцеление) его, в том числе в судебном порядке действительным – с другой.

Указанными доктринами возможность применения судами иных доктрин и подходов не исчерпывается.

Заключение

Широкое и активное применение национальными судами общеизвестных доктрин и принципов (наряду с указанными) повысит привлекательность казахстанской юрисдикции и будет стимулировать к развитию практики и права в целом.

Для реализации предложений нужна лишь тонкая настройка на уровне Верховного Суда посредством принятия нормативных постановлений и (или) формулирования содержательных правовых позиций в результате пересмотра конкретного дела в кассационном порядке со ссылками на общеизвестные доктрины и подходы.

Список использованных источников:

1. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет»// https://adilet.zan.kz/rus/docs/K22002022_2.
2. Pound. Mechanical Jurisprudence // Colum. L. Rev. 1908. No 8. P.605.
3. Иванов А.А. Принципы правовой определенности и равного правоприменения. Какова роль судов // Арбитражная практика для юристов. 2015. № 12. С.98 – 107.
4. Нам К.В. Принцип добросовестности: развитие, система, проблемы теории и практики [Электронное издание] / Нам К. В. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: М-Логос, 2023. – 388 с.
5. Moore's Federal Practice. Vol. 18 / ed. by D.R. Coquillette, S. Schreiber, Gr.P.Joseph et al. Matthew&Bender, 1997. § 134.31 (by L.B.Solum).
6. Володарский Даниил, Кашкарова Ирина. Процессуальный эстоппель в системе общего права// Журнал «Закон» № 4, 5 – 2020.

УДК 34:28-74

САНДЫБАЕВ Жалғас Садуахасұлы

Философия ғылымдарының кандидаты, MNU (Maqsut Narikbayev University) Ислам және қазақ құқығы орталығының аға ғылыми қызметкері

САБДИН Асқар Кәлімжанұлы

MNU (Maqsut Narikbayev University) Ислам және қазақ құқығы орталығының директоры. Исламтану докторанты

**«МӘЖАЛЛӘ» КОДЕКСІ ИСЛАМ ҚҰҚЫҒЫ
ТАРИХЫНДАҒЫ РЕФОРМА РЕТІНДЕ**

Аннотация. XIX ғ. Осман империясы экономикалық және саяси әлсіреген елдің күйін кеше бастады. Империяның Батыс Еуропа елдерінен экономикалық және техникалық дамуы жағынан артта қалуы, оппозициялық көңіл-күйдің күшеюі және т.б. құбылылыстар билеуші режимді елде бірқатар салаларда реформаларды жүзеге асыруға итермеледі. Сол себепті сұлтан соты елдегі әділет жүйесінде бұрын-соңды болмаған ауқымды реформалар жүргізді.

Мақалада 1868–1878 жылдары қабылданған «Мәжәллә» деп аталатын ислам құқығы тарихындағы алғашқы азаматтық кодекс талданады. Мәжәлләні дайындау және қабылдау барысы және осы құжаттың ерекшеліктері ашылады.

Мәжәлләні кодификациялау үшін жүргізілген жұмыс ханафи мазһабының фикһы негізінде жасалды. Сондықтан да авторлардың айтуынша кодекстегі нормаларда басымдылық басқа мазһабтарға қарағанда ханафи мазһабына берілген.

Түйін сөздер: фикһ, мәжәллә, ханафи құқықтық мектебі, Исламдағы құқық қағидалары, Джевдет паша, дәстүр, ислам құқығы, Осман империясы, кодификация.

САНДЫБАЕВ Жалғас Садуахасович

Главный научный сотрудник Центра исламского и казахского права при MNU (Maqsut Narikbayev University), кандидат философских наук

САБДИН Асқар Калимжанович

Руководитель Центра исламского и казахского права при MNU (Maqsut Narikbayev University). Докторант исламоведения

**КОДЕКС «МАДЖАЛЛА» КАК РЕФОРМА В ИСТОРИИ
ИСЛАМКОГО ПРАВА**

Аннотация. В XIX веке Османская империя переживала экономический и политический кризис и ослабление. Отставание империи от стран Западной Европы в экономической и технической сферах усилили оппозиционные настроения и подтолкнули правительственную власть к проведению реформ во многих сферах. В этой связи султанский суд произвел в

сфере юстиции ранее невиданные значительные реформы.

В данной статье проведен анализ принятой в 1868-1878 годах «Маджаллы» - первого гражданского кодекса, принятого в истории исламского права. Описывается процесс подготовки «Маджаллы», ее принятия и особенности.

Работы по кодификации Маджаллы осуществлялись на основе фикха ханафитской правовой школы. В этой связи, по мнению авторов, нормы кодекса преимущественно соответствуют именно ханафитскому мазхабу, чего нельзя сказать о других правовых школах.

Ключевые слова: фикх, маджалла, ханафитская правовая школа, принципы исламского права, Джевдет паша, традиция, исламское право, Османская империя, кодификация.

SANDYBAEV Zhalgas Saduakhasovich

Senior Researcher of the Center for Islamic and Kazakh Law at MNU (Maqsut Narikbayev University). Candidate of Philosophical Sciences

SABDIN Askar Kalimzhanovich

Supervisor of the Center for Islamic and Kazakh Law at MNU (Maqsut Narikbayev University). Doctoral student in Islamic studies

THE MAJALLAH CODE AS A REFORM IN THE HISTORY OF ISLAMIC LAW

Annotation. In the 19th century the Ottoman Empire survived the economic and political crisis and weakening. The gapblock of the countries of Western Europe in the economic and technical spheres strengthened their oppositional sentiments and encourage the government authorities to reform in many areas. In this regard, the Sultan's court made previously unprecedented significant reforms in the field of justice.

This article analyzes the “Majallah” adopted in 1868-1878, the first civil code adopted in the history of Islamic law. The process of preparation of “Majallah”, its adoption and features is described.

The work of Majallah codification was carried out on the basis of fiqh of the Hanafi legal school. In this regard, according to the authors, the norms of the code primarily correspond to the Hanafi madhhab, which cannot be said about other legal schools.

Key words: fiqh, majallah, Hanafi legal school, principles of Islamic law, Cevdet Pasha, tradition, Islamic law, Ottoman Empire, codification.

Кіріспе

ХІХ ғ. Осман империясы экономикалық және саяси әлсіреген елдің күйін кеше бастады. Империяның Батыс Еуропа елдерінен экономикалық және техникалық дамуы жағынан артта қалуы, оппозициялық көңіл-күйдің күшеюі, ел ішінде еуропалық және солшыл бағыттылықтың артуы, экономиканың индустрияландыруға қабілетсіздігі салдарынан оның еуропалық елдерге тәуелділігі арта бастады. Осы сияқты құбы-

лыстар билеуші режимді елде соның ішінде құқық саласында реформаларды жүзеге асыруға итермеледі. Сөйтіп империяда ислам құқығының нормаларымен реттелетін елдегі қолданыстағы заңнаманы түбегейлі қайта қарау қажеттілігі туындайды. Сол себепті сұлтан соты елдегі әділет жүйесінде бұрын-соңды болмаған ауқымды реформалар жүргізді.

Осы кезеңдерде заң шығармашылығы саласындағы жетістіктердің бірі 1868–1877

ж.ж. аралығында ақырындап әзірленген «Мәжаллә» атты азаматтық кодекс. Кодекстің негізгі атауы «Мәжаллә-и Ахкам әл-Әдлия» (Әділет үкімдерін жинақтаған кодекс). «Мәжаллә» сөзі араб тілінде – даналық жазылған парақ, бірнеше томнан тұратын кітап, журнал және т.б. Сарапшылардың пікірінше, бұл кодекс қысқа мерзімді болса да, ислам құқығы мен империяның өмірінде әлеуметтік және экономикалық тұрақтандыруға үлкен үлес қосты.

Әдіснама

Мақалада негізінен тарихи құқықтық және компаративистикалық әдістермен қатар ғылыми зерттеудің дәстүрлі интерпретациялық талдау, зерделеу, тарихи сипаттау және түйіндеу әдістері мен тәсілдері қолданылды.

Негізгі бөлім

Ислам құқығы тарихын зерттеуші мамандардың пікірінше Сұлтан Абдулазиз (1830–1876) қолданыстағы әділет жүйесін реформалауға негіз болған бірнеше себептерді алға тартады. Бұлардың бастыларына сол замандағы сыртқы саясат жатады екен. Мысалы, «Англия, Австрия (1867 жылдан бастап Австрия-Венгрия), Франция және Ресей Осман империясының христиан халқының мұсылман көпшілігімен біртұтас құқықтық кеңістікке кірмейтіндігіне наразылықтарын ашық яки болмаса жасырын формаларда білдірді. Нәтижесінде Сұлтан соты жүргізіліп жатқан ішкі саясатты мұсылман емес халықтың мүддесін ескере отырып қайта қарауды міндеттеді» [1, 308 б.]. Әсіресе, Сұлтан сарайына тікелей кіру мүмкіндігіне ие болған Ыстамбұлдағы француз елшілігі бұл салада бірқатар жетістікке қол жеткізді деп саналады. Өйткені бұл кезде Париждің Стамбұлға деген ықпалы басқа еуропалық елдермен салыстырғанда ең күшті болғанын ескеру қажет. «Француздар бірнеше жылдар бойынша Сұлтан Абдулазизды Францияның азамат-

тық кодексін алып келуіне күш салды. Көпшілік оларды мұны іске асырады деп те ойлаған еді» [1, 310 б].

Сондай-ақ, басқарушы жүйенің заңнаманы реформалауына ішкі факторлар да себеп болған. Олардың негізгісі – империяда жұмыс жасап тұрған бірқатар заңнамалық актілердегі ережелердің бір-бірімен сәйкес келмеуі. Азаматтық, қылмыстық және процессуалдық заңнаманың көптеген салаларында байқалған құқықтық қайшылық Осман қоғамының тиімді дамуына біршама кедергі келтірді. Мысалы, шарифат соттарының жұмыс жасау тәртіптері мемлекеттік деңгейде бекітілмегендіктен, олар негізінен зайырлы соттарды қайталап отырды. Алайда олар үкім шығару барысында орта ғасырлардағы ислам құқығының ережелеріне сүйенді. «Кассациялық, коммерциялық және әскери соттар өз шешімдерін қабылдау кезінде еуропалық әріптестерінің тәжірибесін ескергендерімен, бұрынғы фикһ (ислам құқығы) нормаларына арқа сүйеу тәжірибесінен толықтай бас тарта алмады. Бұл өз кезегінде империяның бүкіл құқықтық саласында шатасуларға әкелді» [2, 56 б].

Сонымен қатар, өзіне тән ерекшеліктері бар Ханафи құқықтық мектебінің елдегі құқықтық жағдайын нығайту мақсаты да әділет жүйесін қайта қарауды қажет етті. Ханафи құқықтық мектебі басқа мазһабтарға қарағанда құқық қолдану тәжірибесінде жергілікті халықтың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын құқықтың қайнар көзі ретінде жиі пайдаланатыны мәлім. Сөйтіп олар уақыт өте жеке құқықтық нормаларға айналған кездері де болды [3, 75 б.]. Ұзақ уақыт бойы белгілі бір аймақтың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары өзектілігін жоғалтқанымен, соған сәйкес қалыптасқан құқықтық ережелер күшін жоймады. Осы сияқты жағдайлар Осман империясының құқықтық өрісін біріктіруде белгілі деңгейде кедергілер келтірді. Оның үстіне, бұл кезде

ханафи құқықтық мектебін ұстанушылардың ауқымы мен аймағы артып, біршама гетерогенді құқықтық қозғалыс болды. Бұл жағдай Осман империясының құқықтық доктринасын, оның ішінде ел азаматтарының мүлдіктік қатынастарын реттейтін бөлігін де қайта қарауды талап етті.

Жоғарыда аталған және басқа да факторлардың салдарынан XIX ғасырдың ортасына қарай Осман империясының билеуші элитасы арасында «Елде азаматтық заңнаманы қайта қарап, оның нормаларын кодификациялап, жаңа заң түрінде жазу керек» деген түсінік қалыптасты. Сөйтіп, зерттеушілер атап көрсеткендей құқықтық реформаторлар арасында шартты түрде екі лагерь пайда болды. Бұл топтардың азаматтық құқықты одан әрі дамыту қажеттілігіне сәйкес өзіндік ұстанымдары бар еді.

Атап айтар болсақ, Осман империясы заңгерлерінің алғашқы тобын белгілі саяси қайраткер және министрлер кабинетінің басшысы Мехмед Эмин Әли Паша (1815–1871) басқарды. Оның жақтастары Осман империясындағы құқықтық жүйеге француз үлгісіне сәйкес келетін жаңа азаматтық кодекс қажет деп есептеді. Бұл топтағы реформаторлардың көзқарасы айқын батысшыл векторға тән болды деп саналады. Осман империясы Жоғарғы Сотының басшысы Ахмет Джевдет Паша (1822–1895) бастаған заңгерлердің екінші топ жақтастары француз заңнамасын көшіруге үзілді-кесілді қарсы шықты. Алайда, жаңа кодексте елдің дамуына кедергі келтірмейтін классикалық ислам заңнамасын және еуропалық заңдардың прогрессивті ережелерін саралап біріктіру керек деген ойды алға тартты. Сөйтіп ұзақ тартыс пен негіздеудің арқасында исламдық құқықтық дәстүрді қолдаушылар сұлтан сарайының қолдауына ие болды.

1868 жылы Ахмет Джевдет паша басқарған сұлтан жарлығымен құрылған Аза-

маттық кодексті жасау комиссиясы өз жұмысын бастап кетеді. Комиссия құрамына Осман империясындағы азаматтық құқық саласындағы беделді он төрт маман кірді. Барлық реформаторлар сол кездегі қоғамдағы ғылыми және саяси қауымға жақсы таныс болды. Олардың арасында басым бөлігі ислам құқығына қатысты ұстаздық қызметпен бірге заңға қатысты еңбектердің авторлары және ел элиталары да болды. Бастапқыда Комиссия отырыстары Осман империясының Жоғарғы соты ғимаратында өтсе, жұмысының соңғы жылдарында Комиссия мүшелері Орталық діни басқарма мекемесінде бас қосты. Комиссияның қабылданған регламентіне сәйкес кодекстің әрбір тарауының дайындалған мәтіні Министрлер Кабинетінің бекітуіне жолданып, сол жерде талқылаудан өткен соң Сұлтанның қол қоюына жіберілді. Сұлтан кеңесшілерінен оң пікірлер алып, құжатқа қол қойғаннан кейін қабылданған заң барлық құзырлы органдарға, соның ішінде азаматтық және шариғат соттарына жіберілді. Құжат министрлер кабинеті деңгейінде немесе Сұлтан сарайында талқыланған, тараптардың ортақ пікірге келмеуіне байланысты «тұрақтап» қалған заң мәтіні Орталық мүфтиятқа сараптамаға жіберіліп отырылды [4, 89 б.].

Қабылданған заңнамалық актілерді талқылау процесі оңай болған жоқ. Ислам азаматтық құқығында көптеген ережелер сала мамандарының талқылауына, дауларына айналғаны белгілі. Мысалы, жеке тұлғалар арасында жасалған жалға алу шартына сәйкес жалға беруші қайтыс болған жағдайда жасалған шартты бұзу керек пе деген сұраққа сарапшылар ұзақ уақыт бойы өзара ымыраға келе алмады. Белгілі болғандай, бұл жағдайда жалға алынған жылжымалы және жылжымайтын мүлік мұрагерге өтіп, мұрагерлік процестің өзі мұсылман құқығының нормаларымен реттелетін болған.

Алайда, біз қарастырып отырған жүйенің негіздері қалыптасып жатқан кезде заңгерлер мен әділет қызметкерлерінің арасындағы құқық мектептерінің өкілдері бұл мәселеге түрлі көзқарас білдірді. Сұлтан сотында қабылданған шешім бойынша құрылған азаматтық кодексте негіз болған ханафи мазһабының құқықтанушыларына сәйкес жалға беруші қайтыс болған жағдайда жалдау шартының заңдық күші жойылатын.

Басқа сунниттік және шииттік құқық мектептерінің өкілдері келісім-шарт бұзылмайды, ал жалға берушінің мәртебесіне мұрагерлік арқылы жалға берілетін мүлікті алған адам ие болады деген пікірде болды. Бұл мәселе бойынша министрлер кабинетінен, Сұлтан сотынан да тартылған сарапшылардың ортақ пікірге қол жеткізу мүмкіндігі болмағандықтан, жаңа кодексте даулы норма қарастырылмады. Дегенмен, Осман империясының құқықтық жүйесінде ханафи мектебінің үстемдігі болғандықтан іс жүзінде мұндай келісімдер күшін жоя бастады. Тек 1914 жылы ғана Осман империясындағы заңгерлер ұлттық заңнамадағы Ханафи құқықтық мектебі ережелерінің үстемдігін сыни тұрғыдан бағалаған кезде, тараптардың бірінің қайтыс болғанда жалға беру шартының шарттарын сақтау туралы шешім қабылданды.

Кодекс кіріспе мен он алты бөлім және 1851 баптан құралды. Мұнда ислам құқығының негіздері, жалға алу және беру, кепіл, қарыз, аманат, тартып алу және зарар беру, серіктестік, өкілеттілік, медиация және кешірім беру, мойындау, шағымдану, дәлелдеу, ант беру және т.б. нормалар қамтылды. Кодекс Ислам құқығы негізінде әзірленген алғашқы заң болғандықтан, тек Османдық заң тарихы үшін емес, жалпы ислам құқығы тарихында да ерекше мәнге ие. «Мәжаллә» ислам құқығы негізінде алғашқы заң кодексінің толық нұсқасы саналып, 1926

жылы реформаға дейін жұмыс жасады.

«Мәжаллә» кодексі өзінің бастауын шарифаттан алған болатын. Шарифат – адамның қоғамдағы басқа адаммен қарым-қатынасын ғана емес, адам мен Құдайдың арасындағы қатынасты да қамтиды. Сонымен қатар ол адам өмірінің барлық саласына: сенімі, дүниетанымы, діни догмалар мен діни рәсімдерді, мінез-құлық, мораль, отбасылық, рухани құндылықтар үшін бағыт-бағдар беруші. Демек, Құран мен Сүннет – дінмен бірге ислам құқығының да қайнар көзі. Мысалы, «Ешбір күнәһар, басқаның күнәсын көтермейді» [5, 53:38] немесе «Алла (Т.) кісіге шамасы келетін міндетті ғана жүктейді; істеген жақсылығы өз пайдасына да, жамандығы зиянына» [5, 2:256] және т.с.с. аяттар Құранның илаһи аяттармен қатар құқықтық ережелерді қамтыған канондық құжат екеніне айғақ.

Құран сияқты Сүннет те (Мұхаммед пайғамбардың (ﷺ) өмірі, іс-әрекеттері мен насихаты) ислам құқығы қағидалары үшін басшылыққа алынды. Мұны «Мәжаллә» қағидаларында келтірілген: «*Шын мәнінде амалдар ниетке байланысты...*», «*Зарар келтірмеу керек және зарарға қарсы зарар жасалмайды*» т.б. хадистерден көруге болады [6, 7 б.].

«Мәжалләның» негізі саналатын аят пен хадистерден соң реттілік кезегі «хуләфә-и рашидиндердің» (әділ халифалардың) сөздеріне беріледі. Мұнда әділ халифалардың да билік тұстарында айтқан даналық хикметтері кездеседі. Мысалы, Омардың: «Біз адамның сыртқы амал-әрекетіне сәйкес үкім береміз, ал Алла ішкі сырына сәйкес үкім береді», – деген мәшһүр сөзін айтуға болады. Қағидалар кодификациялау барысында ислам әдептілік нормаларын өмірде іске асыруда бір-бірімен жарысқан сахабалардың тәжірибелері де ескерілді. Кейін бұларды мұқият саралап, зерделей отырып, имамдар (мужтаһид имамдар) фақиһтар (ислам құ-

қықтанушылары) және ғалымдар истинбат (құқықтық үкім) шығару, иждиһат (шариғи үкім шығарудағы ғалымның ізденіс қылып, еңбек етуі) жасау әдістеріне сүйеніп, қағидаларды одан әрі дамытты. Мысалы, имам Әбу Юсуфтың: «Қайтыс болып, артында мұрагері жоқ әрбір адамның мүлкі ортақ қазынаға беріледі», - деп айтқаны және имам Шафиғидың: «Үнсіздік – сөйлеу болып саналмайды», - деген сияқты сөздері ислам қағидалары арасынан орын алды [7, 122 б].

«Мәжалләда» қамтылған 100 қағида ертеректен бастау алады. Ханафи мазһабының ғалымы Әбу Таһир әд-Дәббәс 17 қағиданы топтаса, Әбу әл-Хасан әл-Кәрхи 40 қағиданы жинақтады. Алайда, бастапқы кезеңдерде қағидалар мамандардың есте сақтау қабілетінің күшті болуына орай, ауызша таратылды. Кейін ғалымдар бұл қағидаларды арнайы топтап, қағаз бетіне түсіру шешіміне келді. Сөйтіп, хижра санауымен төртінші ғасырда құқықтық қағидаларды жинақтау, түзету және редакциялауға кірісіп кетеді. Осылайша, арнайы құқық әдебиеттері, жалпы құқық қағидалары және исламдағы фикһ мазһабтарын қамтыған салыстырмалы құқық қағидалары сияқты шығармалар том-томдап жазылып ислам әлемінің шартарабына тарайды.

IV ғасырдан X ғасырға дейінгі аралықта ислам қағидаларына қатысты көптеген ғалымдардың еңбектері, тұжырымдары мен түсіндірмелері жинақталып, сараптаудан өтіп тәмамдалады. Осы аралықтағы кейбір ғалымдар мен олардың еңбектерін атап өтер болсақ: Әл-Хушәйни әл-Мәлики (361 h.) «Китаб Усул әл-фүтһа», Әд-Дәббуси (430 h.) «Китаб Тә'сис ән-Назар», Алауддин Самарқанди (540h.) «Китаб Идах әл-Қауағид», Ибн Әбдүссәләм (660 h.) «Китаб қауағид әл-әхкәм фи масалих әл-әнәм», Тәжуддин әс-Субки (771h.) «Әл-Әшбәһ уан-назаир», Ибн Ражаб әл-Ханбали (795 h.) «Әл-Қауағид фил-фикһ», Әз-Зәркәши-

(795 h.) «Әл-Қауағид фил-фуруғ», Ибн Нүжәйм әл-Ханафи (970 h.) «Әл-Әшбәһ уан-назаир», Әс-Суютый (970 h.) «Әл-Әшбәһ уан-назаир» және т.б. ғалымдар негізгі қағидалар мен оларға қатысы бар құқықтық тармақтарды шығармаларына түсіруін жалғастырды. [8, 146 б]. Сол үшін де сарапшылар Мәжалләні ислам құқығында реформаланған жаңа кодекс деп таныды. Джевдет паша басқарған кодификациялау комиссиясы азаматтық кодексті жазуда жоғарыда есімдері аталған ғалымдардың және басқа да құқықтық еңбектерді ескерген.

Жалпы ертедегі құқық қағидаларын негізге ала отырып үкім шығару дәстүрі күні бүгінге дейін кейбір батыс мемлекеттерінде де тиімді қолданыс табуда. Мысалы, Англия өзінің ескі дәстүрлері және оларға көрсететін құрметімен белгілі. Британия әділет жүйесіндегі мәшһүр 300 жыл бойына жалғасып келе жатқан «Көгалды азанда өсіріп, кешке қырку қажет» деген даналық әңгімесі осыған нақты дәлел болса керек. Расында да Англияда сот жүйесінде жүздеген жылдар бұрын мақұлданған қағидалар мен заңдар жұмыс жасайтыны мәлім. Англия заңдары ешқашан бір күнде өзгермейді [9].

Сондай-ақ, «Мәжалләні» шариғаттық діни-этикалық нормалардың заң жүзіндегі көрінісі деп атауға негіз бар. Кодексте «Адамға шамасы келмейтін міндетті жүктемеу», «Машақат, жеңілдікті алып келеді» (әдеттен тыс ауыр жағдайда жеңілдік жасалады) немесе «Зәрулік, тыйым салынғанға рұқсат береді» деп келген т.б. құқықтық қағидалар осыны көрсетсе керек. Сонымен қатар мұнда зарардың алдын алуға, оны болдырмауға немесе мүмкіндігінше азайтуға бағытталған этикалық «Зарар жойылуы тиіс», «Зарарға қарсы зарар жасалмайды», «Екі зұлымдықтың жеңілі таңдалады», «Зарарды мүмкіндігінше болдырмау қажет» және т.б. бірқатар құқықтық қағидалар да бар.

Зерттеушілер бұл азаматтық кодекс-

тің қызықты үш ерекшелігіне назар салған. Біріншісі, кітаптың азаматтық іс жүргізу заңнамасын реттеуге арналғандығы. Бұл кезеңдерде елде азаматтық құқықтың процессуалдық бөлігі әлі дами қоймаған болатын. Сол үшін Мәжәллә мәтінін құрастырған реформаторлар кодекстің қабылдануымен бірге осы олқылықтың орнын толтыруды көздеген десек болады.

Екіншісі, Мәжәлләда отбасылық өмірді, неке, талақ, мұрагерлік мүлік сияқты құқықтық мәселелерді реттеуге қатысты тетіктері толықтай делік көрсетілмеді. Себебі отбасылық өмір, неке, талақ, меншік кепілдіктерін сақтау сондай-ақ материалдық құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа беру механизмі діннің мәдени негіздерін қалаған. Бұл мұсылмандық мәдениет кеңістігінің сонау қалыптасу жылдарынан бастап, ерте орта ғасырлар кезеңінде қаланған ислам өркениеттік кодексінің негізі болатын. Сол үшін исламдағы отбасы институтының қасиеттілігі мен мұсылман қоғамы өміріндегі мүлікті мұрагерлік принциптері сияқты құқықтық өмірдің кейбір аспектілері іс жүзінде өзгеріске ұшыраған жоқ.

Үшіншісі, «Мәжәллә» авторлары заңды дайындаған кезде жоғарыда айтқанымыздай сияқты салт-дәстүрге де тиісінше көңіл бөледі [10]. Тіпті, ислам құқығындағы ханафи құқықтық мектебінің кең етек алып, Еуразияның солтүстік ендіктерінде орнығуына мүмкіндік ала білуі – осы ханафизм мазһабының негізін қалаған ғалымдардың көрегендігі ықпал етті деген пікір бар. Олар жергілікті халықтың дәстүрлерін ескере отырып ислам құқығының екінші дәрежелі қайнар көздерінің қатарына қосты.

Мысалы, «Адамдар қолданатын (әдеттегі дәстүр) ұстануы уәжіп дәлел орнына жүреді» [6, 50 б.] Құқықтық қағида өзінен бұрынғы «дәстүрге» қатысты норманы қамтып отыр. Мысалы, бір адам жұмысшыны белгісіз мерзімге жалдап алады. Бұл жағдайда

оның жұмыс мерзімі әдетте сол мекемеде немесе аймақта, елде қалыптасқан дәстүрге сәйкес белгіленеді. Ислам құқығының зерттеушілері жаңа кодекстегі реформацияға қатысты: «Ислам құқығы тарихындағы алғашқы азаматтық кодекстің қабылдануы исламдық әділет жүйесін жетілдірудегі серпіліс болды», - деп мойындайды [7, 89 б.].

Қорытынды

Ол замандарда отбасы және мұрагерлікке қатысты істер жүйелік соттардың емес, шариғат соттарының құзыретіне кіретін. Шариғат соттары шейх әл-исламға, ал низамия (мемлекеттік сот жүйесінің жүйелік) соттар Әділет министрлігіне бағынды. Сол себепті Әділет министрлігі діни соттардың емес, өзіне қарасты низамия соттарының қажеттілігін бірінші кезекке қойып «мәжәлләні» тәмамдауды көздеді. Құқықтық нормалардың кодификациясы жасалып, мәжәлләнің негізі қалану кезінде қоғамда діни емес, низамия соттары қолданатын іс жүргізу заңы жоқ еді. Мемлекеттік жүйе осы жағдайдың орнын толықтыруға асықты. Мәжәлләнің жетік және мемлекеттік жүйенің барлық саласын қамту талабы қойылды. Мәжәллә үшін жүргізілген кодификациялық жұмыс ханафи мазһабының фикһы негізінде жасалды. Сондықтан да кодекстегі нормаларда басымдылық басқа мазһабтарға қарағанда ханафи мазһабына берілді.

Бүгінде кейбір мұсылман елдерінің құқықтық жүйелерінде «Мәжәллә» қамтыған ислам құқығы қағидаларының орны конституциямен бекітілген. Бұл мемлекеттерде шариғат немесе оның бастапқы қағидалары заң шығарудың негізгі қайнар көзі ретінде мойындалатыны өз конституцияларында жариялаған. Мәжәлләдағы қағидалар жалпы ислам құқығының негізгі бастауышы ретінде танылып, бүгінгі күнде идеалды классикалық діни-моральдық құқық ретінде де қабылданып отыр.

«Мәжәллә» қазіргі ислам құқықтанушы

зерттеушілері үшін де маңызын жоғалпады. Тіпті жуырда Мәжалләдағы қағидалар араб тілінен қазақшаға аударылып, «Ислам құқығының жалпы қағидалары» деген атаумен оқырманға ұсынылды [6]. Қазақ тіліндегі нұсқада негізгі қағидалардың реттілігі сақталды. Бұл кітап қазақ тіліндегі алғашқы аударма нұсқасы. Түпнұсқада 100 қағида, оның 1-ші қағидасы «фиқһқа» арналып,

соған анықтама жасалған. Ал қазақ тіліндегі нұсқада фиқһқа анықтама берілмей, тек құқықтық қағидалар ұсынылды. Сөйтіп, қазақ тіліндегі шығармада қағидалардың жалпы саны – 99-ды құрады. Осылай кодификация жасалуы арқылы ислам құқығы тарихында реформа саналған «Мәжаллә» ерекшеліктері өзіне зерттеушілерді қызықтыруы әлі жалғасуда.

Пайдаланылған қайнар көздер тізімі:

1. Karaman H. *Islam hukuk tarihi*. İstanbul: İz yayıncılık, 2012. – 340 б.
2. Atar Fahreddin. *Fikh usuli*. IFAU, Istanbul, 1996. 276 s.
3. Миннихметов Р. А. Ханафитская школа в исламском праве // *Право и государство: теория и практика*. 2014. №2. – С. 74 – 80.
4. Karahasanoglu C. *Mecelle-i Ahkamı Adliyye'nin yürürlüğe girişi ve Türk hukuk tarihi bakımından önemi* // *Ankara üniversitesi Osmanlı tarihi araştırma ve uygulama merkezi dergisi*. 2011. № 2. – С. 95.
5. www.kitap.kuran.kz.
6. Жалғас Садуахасұлы. *Ислам құқығының жалпы қағидалары* – Астана, 2023. – 96 б.
7. Мустафа Ахмад әз-Зарқа. *Мадхаль әл-Фикһ әл-амм*. Дамаск: Дар әл-қалам. – 236 б.
8. Саффет Көсе. *Ислам Хукуна гириш*. Хикмет Яиынлары. Станбул. 2015. – 324 б.
9. www.mk-law.ru // *Судебная система и разрешение споров в Англии*.
10. Миннихметов Р.А. К вопросу об основных источниках мусульманского права и их систематизации // *Евразийский гуманитарный форум*. 2013. № 1. – С.20-27.

АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС / ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС / CIVIL PROCEDURE

УДК 347.9(575.1)

МАМАСИДДИКОВ Музаффаржон Мусажонович

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Құқық қорғау академиясы бастығының орынбасары

КУЧКАРОВ Хамидулло Абдурасулович

Заң ғылымдары бойынша философия докторы (PhD), доцент, Өзбекстан Республикасы құқық қорғау академиясының ғылыми-инновациялық зерттеулерді үйлестіру және ғылыми кадрларды даярлау орталығының прокуроры

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ЗАҢНАМАСЫН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада Өзбекстан Республикасында жүзеге асырылған, жалпы сот-құқықтық саланы және азаматтық іс жүргізу заңнамасын қозғаған түбегейлі реформалар қарастырылады. Азаматтық сот ісін жүргізу демократиялық құқықтық мемлекет пен күйші азаматтық қоғам құру кезінде қажетті компонент ретінде қарастырылады. Соттарда қаралатын істердің санына қатысты статистикалық деректер келтіріледі. Авторлар саладағы кедергілерді ғана емес, сонымен бірге анықталған мәселелердің оңтайлы шешімдерін де ұсынады. Азаматтық іс жүргізу саласын жетілдіру жөніндегі перспективалық бағыттардың бірі ретінде дауларды баламалы шешу рәсімдері қаралады.

Түйін сөздер: реформалар, дауларды баламалы шешу, азаматтық сот ісін жүргізуді оңтайландыру, шетелдік тәжірибе.

МАМАСИДДИКОВ Музаффаржон Мусажонович

Доктор юридических наук, профессор, заместитель начальника Правоохранительной академии Республики Узбекистан

КУЧКАРОВ Хамидулло Абдурасулович

Доктор философии по юридическим наукам (PhD), доцент, прокурор центра координации научно-инновационных исследований и подготовки научных кадров Правоохранительной академии Республики Узбекистан

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Аннотация. В статье рассматриваются коренные реформы, осуществленные в Республике Узбекистан, затронувшие судебную-правовую сферу в общем и гражданское про-

цессуальное законодательство в частности. Гражданское судопроизводство рассматривается в качестве необходимой составляющей при построении демократического правового государства и сильного гражданского общества. Приводятся статистические данные, касающиеся количества рассмотренных дел в судах. Авторами приводятся не только существующие преграды в отрасли, но и наиболее оптимальные решения выявленных проблем. В качестве одного из перспективных направлений по совершенствованию гражданской процессуальной отрасли рассматриваются процедуры альтернативного разрешения споров.

Ключевые слова: реформы, альтернативное разрешение споров, оптимизация гражданского судопроизводства, зарубежный опыт.

MAMASIDDIKOV Muzaffarjon Musazhonovich

Doctor of Law, Professor, Deputy Head of the Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan

KUCHKAROV Hamidullo Abdurasulovich

Doctor of Philosophy in Legal Sciences (PhD), Associate Professor, Prosecutor of the Center for Coordination of Scientific and Innovative Research and training of scientific personnel of the Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan

ISSUES OF IMPROVING THE CIVIL PROCEDURE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abstract. *This article examines the fundamental reforms implemented in the Republic of Uzbekistan, affecting the judicial and legal sphere in general and civil procedure legislation in particular. Civil proceedings are considered as a necessary component in building a democratic legal state and a strong civil society. Statistical data relating to the number of cases pending in the courts are provided. The authors bring not only the existing barriers in the sphere, but also the most optimal solutions to the identified problems. Alternative dispute resolution procedures are considered as one of the promising areas for improving the civil procedure sphere.*

Keywords: *reforms, alternative dispute resolution, optimization of civil proceedings, foreign experience.*

I. Процессуальные механизмы правильного и своевременного рассмотрения и разрешения гражданских дел

Введение

С первых дней независимости Узбекистан выбрал путь по построению демократического государства и гражданского общества. В исторически короткий период в жизни нашей страны произошли огромные изменения, в корне преобразился облик

страны, мы создали свободную, вольную и благополучную жизнь, которую наш народ трепетно ждал на протяжении нескольких веков. Наши успехи, достигнутые на этом пути, были признаны международным сообществом, поскольку последовательные реформы, осуществляемые на пути построения открытого демократического государства и гражданского общества, основанного на социально направленной рыночной экономике, дают положительный эффект.

Изменения, которые произошли во всех

сферах жизни общества нашей страны в последние годы, повлекли необходимость существенного обновления законодательного регулирования общественных отношений.

Были приняты новая Конституция Республики Узбекистан [1], Закон «О судах» [2], Гражданский процессуальный кодекс [3]. Разработана краткосрочная Стратегия поднятия на качественно новый уровень судебной системы на 2023 — 2026 годы [4], которая предусматривает в качестве приоритетных задач обеспечения правосудия:

формирование подлинной справедливой судебной системы на основе идеи «Во имя чести и достоинства человека» и направление ее деятельности на эффективную защиту интересов народа и прав человека;

укрепление доверия народа, в том числе предпринимателей, к судебной системе путем достижения принятия справедливых судебных решений, закрепление в сознании каждого гражданина образа суда и судей как своих надежных защитников;

совершенствование законодательства, направленного на создание всех возможностей для граждан и предпринимателей по защите своих прав и законных интересов в судах, полную реализацию принципов состязательности и равенства сторон в судопроизводстве, обеспечение объективности судов на практике;

полную цифровизацию деятельности судов, внедрение технологий искусственного интеллекта, улучшение межведомственного обмена электронными данными, расширение возможностей дистанционного участия в судебных заседаниях;

усиление гарантий независимости и неприкосновенности судей, разработку эффективных механизмов предупреждения случаев проявления неуважения к суду и вмешательства в судебные дела;

обеспечение неукоснительного испол-

нения судебных решений, повышение ответственности государственных органов в этом направлении;

формирование у каждого гражданина и предпринимателя, обратившегося в суд, чувства удовлетворенности судом, а в конечном итоге — государством, путем прививания высокой культуры общения судьям и работникам судов.

В настоящее время в нашей стране последовательно реализуется комплекс мер, направленных на повышение качества и оперативности осуществления правосудия. Вместе с полной защитой прав и интересов человека актуальное значение имеет эффективное и оперативное ведение судопроизводства.

В связи с этим, в настоящее время одной из актуальных проблем гражданского процессуального права считается налаженность и эффективность правосудия.

Результаты, обсуждение

22 апреля 2018 года был принят Гражданский процессуальный кодекс Республики Узбекистан (*далее – ГПК*). Новый ГПК, отражая современные тенденции развития законодательства, по-новому определяет содержание ведущих принципов гражданского процессуального права – принципов состязательности и равноправия сторон, закрепляет принцип единоличного рассмотрения дел судьей, вносит существенные изменения в институты обжалования и опротестования судебных решений, а также вводит отличный от обычного упрощенный вид судопроизводства [5, - б. 53-57.].

В настоящее время увеличивается объем принятых нормативно-правовых актов, появляются новые правовые положения в области гражданского судопроизводства, идет активный процесс формирования всей судебной системы с учетом ориентиров, принятых в международно-правовом сообществе, а также внедрение современ-

ных технологий в процедуру рассмотрения гражданских дел [6, – б. 8-17].

Совершенствование гражданского процессуального законодательства как одной из составных частей реформирования судебно-правовой системы становится неотъемлемой частью процесса проводимых реформ. Процессуальные правила, применяемые в определенной последовательности, должны обеспечивать эффективность судебной защиты. Именно система процессуальных норм и соответствующая ей классификация процессуального законодательства гарантируют стабильность процессуальной формы, демократизм и доступность правосудия. Отказ от соблюдения процессуальных правил отрицательно влияет на качество судебной деятельности.

Как известно, Гражданский процессуальный кодекс за прошедшие годы был дополнен новыми положениями гуманного характера, нормами, касающимися процессуального механизма, и совершенствуется на основе изменений и дополнений, вносимых в связи с либерализацией судебно-правовой системы. Так, с целью повышения авторитета судебной власти, дальнейшего усиления гарантий прав граждан и организации судебной защиты было проведено совершенствование системы пересмотра судебных актов, коренным образом изменена сущность института кассации, введены нормы примирительных процедур и упрощенное производство, предусматривающие упрощение рассмотрения гражданских дел.

Являясь эффективной формой защиты прав и охраняемых законом интересов граждан, гражданское судопроизводство отражает процесс интенсивного обновления и улучшения правовой системы гражданского судопроизводства.

Именно поэтому необходимо отметить, что основные направления совершенствования гражданского процессуального зако-

нодательства исходят из задач построения демократического правового государства и сильного гражданского общества. В качестве таких направлений можно выделить следующие: расширение судебной защиты прав и охраняемых законом интересов граждан; обеспечение гарантий защиты интересов участников процесса и заинтересованных лиц в отношении правосудия; совершенствование упрощенных процессуальных форм норм-принципов деятельности суда в целях уменьшения нагрузки на судей по делам и обеспечения скорой защиты нарушенных прав и законных интересов граждан [7, с. 281-285.].

Вместе с тем, опыт развитых демократических государств и критический анализ сделанной за истекший период работы по реформированию судебно-правовой системы свидетельствуют о том, что без обеспечения дальнейшего повышения роли и места судебных органов в государственном управлении, усиления их полномочий, независимости и самостоятельности нельзя добиться успеха в политическом и экономическом обновлении и модернизации страны.

Изучение хода реализации правовой реформы показало, что в стране был осуществлен комплекс необходимых мер по утверждению судебной власти как самостоятельной, независимой и сильной ветви государственной власти, реализующей свои полномочия в интересах защиты прав и свобод граждан. Несмотря на это, анализ судебной статистики свидетельствует, о том, что количество рассматриваемых судами гражданских дел неуклонно растет. По данным судебной статистики в течение 2022 года судами по гражданским делам было вынесено 301 597 судебных приказов о взыскании обязательных платежей на сумму более 1,5 трлн. сум. Также за отчетный период рассмотрено 562 304 гражданских

дела. Из них требования удовлетворены по 429 223 делам, отказано в удовлетворении требований по 46 569 делам, требования были оставлены без рассмотрения по 78 737 делам, прекращено производство по 7 775 делам.

Из рассмотренных гражданских дел 292 201 связано с соглашениями (сделками), 112 985 — семейными спорами, 62 331 — расторжением брака, 19 915 — жилищными отношениями, 10 377 — земельными спорами, 6 909 — сносом самовольно построенных жилых помещений или строений, 3 541 — установлением отцовства и дела по иным категориям [8].

Анализ приведенных статистических данных наглядно свидетельствует о том, что на протяжении последних лет количество рассмотренных гражданских дел постоянно увеличивается, возрастает и нагрузка на судей, что влияет на качество рассмотрения дел судами, а, следовательно, на качество защиты субъективных прав и охраняемых законом лиц, обращающихся к правосудию.

На наш взгляд, в настоящее время следует вести речь уже не о глобальном реформировании действующего законодательства, а об его оптимизации. Оптимизация (от лат. *optimus* — наилучший) предполагает выбор лучшего варианта из всех имеющихся или возможных, приведение некой системы в наилучшее состояние. Оптимизация гражданского судопроизводства должна осуществляться путем совершенствования отдельных его норм и институтов согласно потребностям развивающихся общественных отношений.

Оптимизацию гражданского судопроизводства следует рассматривать как создание механизма рассмотрения и разрешения гражданского дела, предоставляющего выбор наилучшего пути достижения целей и задач правосудия [9, 128 б.]. При этом, в качестве параметров оптимизации граждан-

ского судопроизводства автор рассматривает соблюдение установленных законом сроков рассмотрения дела, рациональное их использование для восстановления нарушенных прав, упрощение производства по некоторым категориям дел, законность и обоснованность судебных актов, соблюдение процедуры рассмотрения дела.

В настоящее время, в целях защиты прав и охраняемых законом интересов граждан и организации в гражданском судопроизводстве возникает необходимость создания процессуальных механизмов для правильного и своевременного рассмотрения и разрешения гражданских дел. Важное значение для реализации права на судебную защиту и восстановления нарушенных или оспариваемых субъективных прав и охраняемых законом интересов имеют сроки, в рамках которых лицо не только получает судебный акт, подтверждающий его право, но и получает причитающееся ему на законном основании имущество, определенные действия или бездействие со стороны обязанного лица.

Итоги обобщения практики соблюдения судами республики сроков рассмотрения гражданских дел свидетельствуют о том, что определенная часть судебных дел рассматривается с нарушением установленных сроков.

Длительный процесс защиты права является одним из факторов, останавливающих заинтересованных лиц от обращения в суд, влияющих на доступность правосудия. На практике процессы затягиваются ввиду неоднократных отложений судебного разбирательства. В связи с этим, необходимо оценить существующий механизм судебной защиты с позиции достижения целей правосудия. С одной стороны, процедура рассмотрения и разрешения дела в суде должна обеспечивать интересы лиц, участвующих в деле. Лицо, обратившееся за

судебной защитой своих прав, должно получить такую защиту без необоснованных проволочек и в доступной форме.

Рассмотрение дел в порядке упрощенного производства в гражданском процессе. Одной из важнейших проблем современного гражданского процессуального права является проблема доступности и эффективности правосудия. В последнее время в научных трудах высказываются многочисленные предложения об упрощении судопроизводства, цель которого – снизить нагрузку на судебный корпус и повысить эффективность правосудия [10, - б. 51-53.].

Под упрощением в гражданском судопроизводстве понимается такая модель процедуры осуществления правосудия, которая при ее идеальном функционировании в сопоставлении с обычной также идеально функционирующей моделью позволяет при меньшем объеме процессуальных действий, с меньшими финансовыми затратами и скорее достичь целей судопроизводства [11, 50 б.].

В статье 2 ГПК Республики Узбекистан закреплены задачи гражданского судопроизводства, а именно правильное, своевременное рассмотрение и разрешение гражданских дел в целях защиты личных, политических, экономических и социальных прав, свобод и законных интересов граждан, прав и интересов Республики Узбекистан, а также прав и охраняемых законом интересов предприятий, учреждений, организаций, общественных объединений и органов самоуправления граждан; способствование укреплению законности и правопорядка, обеспечению демократии, социальной справедливости, гражданского мира и национального согласия; формирование уважительного отношения к закону и суду.

В свою очередь, своевременная защита нарушенных прав и законных интересов непосредственно связана с упрощением

судебного делопроизводства. Поэтому введение в законодательство института приказного производства создало возможность для появления оперативного и упрощенного порядка рассмотрения дела по существу, без возбуждения гражданского дела. Судебный приказ способствует обеспечению более быстрого и эффективного осуществления правосудия, особенно, по таким делам, как взыскание алиментов, в котором затягивание процесса ведет к негативным последствиям. Внедрение в гражданское судопроизводство упрощенных процедур, в частности, приказного производства, способного ускорить разрешение дела, повысить эффективность и действенность судебной защиты.

Ранее ГПК Республики Узбекистан устанавливал достаточно сложную и одинаковую для всех дел процедуру рассмотрения спора. Между тем, многие категории дел значительно различаются друг от друга и по сложности разрешения правовых вопросов, и по сложности подтверждения фактических событий. Есть категории дел, которые не представляют большой трудности, решить которые можно посредством изучения определенных доказательств, представленных лицами, обратившимися в суд, к примеру, бесспорные дела по искам юридических и физических лиц об исполнении обязательств.

Общий порядок искового производства содержит в себе ряд формальностей, которые имеют смысл только в случае спорности дела, но оказываются лишними в применении их к бесспорным делам. Разрешение последних в общем порядке искового судопроизводства с соблюдением всех правил состязательного процесса существенно осложняют защиту и восстановление нарушенных гражданских прав.

Можно сказать, что загруженность судей является болезненной проблемой су-

дебной системы республики. Темпы роста населения Узбекистана увеличиваются с каждым днем. Однако сегодня количество судей в штатах не пропорционально населению территорий.

Если обратить внимание на статистические данные, то за 2022 год в суде первой инстанции по уголовным делам было рассмотрено 58 697 уголовных дел и 539 686 дел об административных правонарушениях.

Также было рассмотрено 562 304 гражданских дел, 277 865 хозяйственных дел и 15 347 административных дел.

По общему количеству рассмотренных дел наибольший объем работы и нагрузки приходится на судей гражданских судов, составляя около 50% от общего числа.

Если посчитать эти цифры по отношению к среднемесячной рабочей нагрузке, то один судья районного, городского суда по уголовным делам рассматривает в месяц 181 дело, по гражданским делам судья межрайонного, районного, городского суда рассматривает 269 дел, а судьей межрайонного, районного, городского экономического суда рассматривается 163 дела.

Если обратить внимание на опыт зарубежных стран, то если в Германии на 100 тысяч населения приходится 24 судьи, то в России этот показатель составляет 18, в Казахстане - 16, в Кыргызстане - 7-8, в Таджикистане - 5, в Узбекистане - 3-4.

Во Франции 8000 судей на 67,39 миллиона жителей, в Англии — более 200 судей на 1 миллион жителей, в Италии — 101, в Швеции — 100, в Индии — 21–22 судьи.

Цифры также показывают, что загруженность судей сегодня настолько высока, что это влияет на качество правосудия. Соотношение численности населения к объёму судебной работы распределяются непропорционально.

Определение единства судей с учетом численности населения регионов приво-

дит, прежде всего, к повышению качества правосудия, снижению объема работы и нагрузки судей, а также эффективной защите прав и свобод граждан.

С введением института приказного производства стало наблюдаться сокращение числа дел, рассматриваемых и решаемых судами по существу. Исходя из анализа судебной практики, число поступающих в суды заявлений о вынесении судебного приказа увеличивается из года в год.

Количество дел, рассматриваемых в порядке приказного производства, значительно отстает от количества дел, рассматриваемых в исковом производстве, что говорит о положительной динамике развития данного производства. С другой стороны, рост количества дел приказного производства способствует росту нагрузки на судей. Такое увеличение рабочих нагрузок судей по вынесению судебного приказа, в свою очередь, может привести к таким случаям, как организация судьями приказного производства не на соответствующем уровне, поверхностная проверка причин отклонения заявления о вынесении судебного приказа, обращение недостаточного внимания на недостатки в заявлении, не соблюдение сроков вынесения судебных приказов. Увеличение нагрузки на судей требует новых подходов в организации судебной деятельности. Необходимо изъять из судебной системы дела приказного производства, которые не являются спорами, и передать их нотариату. Безусловно, при принятии такого решения необходимо оценить возможности нотариальных органов по увеличению нагрузки.

Правоприменительная практика показывает, что в некоторых случаях взыскателям, обращающимся с заявлением о вынесении судебного приказа, судьи поручают составить проект судебного приказа. Кроме того, также наблюдаются случаи наруше-

ния статьи 238⁹ ГПК Республики Узбекистан о вручении должнику копии судебного приказа.

В целях гарантирования защиты прав должника в процессе приказного судопроизводства предлагается дополнить статьи 173 ГПК Республики Узбекистан пунктом 5 следующего содержания:

«5) Взыскатель при подаче заявления о выдаче судебного приказа обязан вручить должнику копию этого заявления».

Такого рода законодательная практика встречается в статье 137 ГПК Республики Узбекистан, а также в статье 128 ГПК Российской Федерации.

Урегулирование споров в гражданском судопроизводстве с помощью альтернативных процедур. Разрешение правовых конфликтов, защита прав граждан и организаций, государственных и общественных интересов традиционно во всем мире осуществляется с помощью правосудия. Сильная и независимая судебная власть, хорошо организованная и эффективно работающая судебная система являются атрибутами любого правового государства.

В то же время обращение к судебной форме защиты права не всегда требуется и не всегда целесообразно в тех конфликтах, которые возникают в сфере гражданско-правовых отношений. Равноправные участники этих отношений имеют возможность сами урегулировать спор или использовать помимо судебной формы иные правомерные процедуры.

В современном мире особое значение приобретают механизмы саморегулирования, когда субъекты общественных отношений имеют возможность самостоятельно устанавливать правила поведения и контролировать их соблюдение. Рост активности и ответственности участников гражданского оборота позволяет государству делегиро-

вать часть своих полномочий в определенных сферах институтам гражданского общества. Зарубежный опыт свидетельствует о том, что разрешение и урегулирование правовых споров относится к одной из таких сфер. Так, при анализе итогов судебных реформ, проведенных во второй половине XX века в странах континентальной Европы, следует обратить внимание на всеобщий отказ от «государственного патернализма» (когда разрешение правовых споров осуществляется исключительно в ходе правоприменительной деятельности посредством вынесения обязательного для исполнения решения) и переход к «плюралистическому подходу», то есть признанию необходимости обеспечения конфликтующим лицам права выбора способа урегулирования их разногласий путем предоставления возможности использования примирительных процедур.

В настоящее время возрастает актуальность дифференциации судебных процедур, в том числе с упрощенными формами судопроизводства, а также с применением альтернативных методов разрешения споров и примирительных процедур для снижения нагрузки судей. Необходимо изучение и анализ законодательства развитых стран, норм, способствующих совершенствованию, динамичному развитию и обогащению структуры Гражданского процессуального кодекса, также необходимо разработать концептуальные основы, соответствующие международным стандартам.

Именно поэтому необходимо отметить, что основные направления совершенствования гражданского процессуального законодательства исходят из задач построения демократического правового государства и сильного гражданского общества.

В качестве таких направлений можно выделить следующие: расширение судебной защиты прав и охраняемых законом

интересов граждан; обеспечение гарантий защиты интересов участников процесса и заинтересованных лиц; совершенствование упрощенных процессуальных форм норм-принципов деятельности суда в целях уменьшения нагрузки на судей [12].

В настоящее время несудебные формы разрешения споров достаточно широко применяются в американской правовой системе [13, 68 с.]. Они возникли как альтернатива гражданскому судопроизводству, которое, несмотря на его значимость для общества в целом, является дорогостоящим, формальным, длительным и сложным для участников спора. Необходимость поиска иных методов – более простых, экономических, быстрых и эффективных привела к созданию «неформального правосудия» для разрешения правовых конфликтов.

В США альтернативное разрешение споров (далее АРС) применяется для обозначения более упрощенных и неформальных процедур урегулирования предпринимательских конфликтов, которые являются альтернативой сложному и обремененному процессом государственному правосудию.

В процессе развития АРС сформировались виды процедур, такие как: переговоры, переговоры с участием посредника (facilitated negotiation или facilitation); арбитраж (третейский суд); посредничество (mediation); доарбитражное производство; независимое заключение эксперта (expert determination); мини-процесс (mini-trial); примирительное производство (conciliation); частный суд (private judging); «суд со множеством дверей» (multi-door courthouse); судебные конференции (settlement conference); переговоры с помощью компьютерных программ и т.п.

Практика зарубежных стран показывает, что применение АРС по делам с несложным правовым составом и небольшой стоимостью иска позволяет разгрузить

государственные суды на 80-85%, а по сложным делам процедуры АРС позволяют выявить основные спорные моменты в правоотношении, которые являются фактически подготовленными для их быстрого разрешения в государственном суде.

Применение АРС устраняет первоначальный, негативный настрой сторон на несправедливое разрешение конфликта в пользу одной из сторон, поскольку в рассмотрении спора участвуют сами стороны, которые путем взаимных уступок определяют конечный результат.

В западных странах АРС применяют в основном из-за их значительной дешевизны. Например, в США средний размер на использование процедуры АРС составляет 2-3 тыс. долл., услуги адвоката, ведущего дело в суде от 15-20 тыс. долл.

В восточных странах применение АРС в первую очередь обусловливается деловой репутацией компании, т.к. считается, что судебное разрешение конфликта – это гласное и открытое признание вины и недобросовестности своей либо другой стороны. Поэтому урегулирование спора путем обращения в суд наносит существенный вред репутации недобросовестной компании и практически исключает сохранение с такой компанией деловых отношений на будущее.

В Англии, Австралии, Бельгии, Германии, Греции, США в установленных случаях суды уполномочены предписывать использование сторонами АРС. Критерием предписания, как правило, является цена иска, например, в США менее 50 тыс. долл.

В случае отказа от предписанного обращения к АРС к стороне могут быть применены санкции в форме компенсации судебных расходов.

Рассмотрение споров с использованием процедур АРС осуществляется с обязательным жестким контролем со стороны государства, поскольку такие процедуры связаны не-

посредственно с судебным разбирательством. В связи с чем, часть APC имеет государственное финансирование и осуществляется в рамках государственных целевых программ. Например, в Канаде служба по разрешению споров при Министерстве юстиции осваивает государственные средства, выделяемые на процедуры APC.

Применение процедур APC во многих странах урегулировано законодательно. Например, нормы об APC содержатся в США в Федеральном законе «Об альтернативном разрешении споров», в Австралии в Законе «О Верховном Суде», в Германии в вводимом Законе к Гражданскому кодексу судопроизводства, в Англии в Гражданском процессуальном кодексе.

Законодательные акты федерального уровня, как правило, содержат общие положения об APC, определяют и характеризуют виды APC. Процессуальные кодексы регламентируют порядок применения, указывают на обязательность процедур APC и устанавливают санкции.

Регламентация процедур APC в большинстве стран мира проводится международными организациями, разрабатывающими модельные законы. Например, Комиссией ООН по праву международной торговли (ЮНСИТРАЛ) принят Типовой закон «О международной коммерческой согласительной процедуре», который одобрен Генеральной Ассамблеей ООН на тридцать пятой сессии в Нью-Йорке 17-28 июня 2002 года.

А также национальными общественными организациями (торговыми палатами, институтами и т.п.) обучающими специалистами по APC и самостоятельно предоставляющими услуги по APC. Например, Институт посредничества Торговой палаты Стокгольма, Торгово-промышленная палата Цюриха, Торговая палата Осло, Бельгийский центр арбитража и посредничества, Канадский институт арбитража и посредничества.

Условно процедуру медиации можно разделить на внесудебную, досудебную и судебную. Процедура медиации может проводиться:

1) во внесудебном порядке – в случае, когда у спорящих сторон возникают затруднения в урегулировании спора, а обращаться в суд у них нет намерения;

2) в досудебном порядке – в случаях, предусмотренных законом, или на основании внесенной в договор или в иное юридически обязательное соглашение, заключённое между участниками спора, медиативной оговорки о необходимости урегулирования разногласий путем применения процедуры медиации;

3) в рамках судебного процесса – в случае, когда стороны имеют право на любой стадии судебного разбирательства прервать процесс и обратиться к процедуре медиации, а на суд возлагается обязанность предложить сторонам использовать процедуру медиации.

Заключение

На современном этапе развития гражданского судопроизводства в мире упрощение производства выступает одним из главных ориентиров, целью, к которой стремятся развитые государства. Установление в процессуальном законодательстве упрощенных судебных процедур для разбирательства несложных дел в полной мере служит цели обеспечения доступности правосудия. Концепция приближения суда к населению, идея скорого, доступного и справедливого правосудия по гражданским делам не могут быть воплощены в жизнь без упрощенных процедур. Приказное производство, как форма упрощенного производства в полной мере отражает эту тенденцию.

Регулирование внесудебной процедуры медиации предполагается минимальным, поскольку последствия обращения сторон к такой процедуре не связаны с приняти-

ем или возможностью принятия государственными органами решения по существу спора. В отношении использования процедуры медиации в досудебном порядке или в рамках судебного процесса, когда спор находится на разрешении в суде или в третейском суде, требуется более подробная законодательная регламентация.

Высказанные предложения необходимо рассматривать как часть мер по совершенствованию гражданского судопроизводства, подлинной реализации всех его демократических принципов, усилению в конечном счете политической и социальной значимости судебной деятельности в осуществляемой во всех сферах жизни общества.

Список использованных источников:

1. Конституция Республики Узбекистан. Настоящая новая редакция Конституции Республики Узбекистан принята путем всенародного голосования на референдуме Республики Узбекистан, проведенном 30 апреля 2023 года // Национальная база данных законодательства, 01.05.2023 г., № 03/23/837/0241.
2. Закон Республики Узбекистан “О судах” от 28.07.2021 г. № ЗРУ-703 // Национальная база данных законодательства, 29.07.2021 г., № 03/21/703/0723; 02.03.2024 г., № 03/24/917/0170.
3. Гражданский процессуальный кодекс Республики Узбекистан // <https://lex.uz/docs/3517334>.
4. Указ Президента Республики Узбекистан “О дополнительных мерах по дальнейшему расширению доступа к правосудию и повышению эффективности деятельности судов” от 16.01.2023 г. № УП-11 // Национальная база данных законодательства, 18.01.2023 г., № 06/23/11/0033.
5. Мамасиддиқов М.М. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексини янада такомиллаштиришнинг муҳим йўналишлари // Актуальные вопросы развития гражданского процессуального права // Фуқаролик процессуал ҳуқуқини ривожлантиришнинг долзарб масалалари. Сборник статей международного круглого стола. -Ташкент, 2018. -Б. 53-57.
6. Мамасиддиқов М.М. Тиллабаев М.А. Дальнейшее совершенствование внедрения информационных технологий в гражданское процессуальное законодательство Республики Узбекистан // “Фуқаролик суд ишларини юритишга оид қонунчиликни такомиллаштиришнинг назарий ва амалий масалалари” мавзусида ўтказилган илмий-амалий конференция материаллари тўплами. -Тошкент: “Adabiyot uchqunlari”. 2015. – Б. 8-17.
7. **Более подробно см:** Мамасиддиқов М.М. Теоретические проблемы развития гражданского процессуального законодательства Республики Узбекистан // “Суд–ҳуқуқ ислохотларини янада такомиллаштириш жараёнида фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг долзарб муаммолари” (профессор Ш.Ш. Шорахметов номини хотирлаб) мавзусидаги республика илмий–амалий конференция материаллари тўплами. -Тошкент: ТДЮИ. 2009. –Б. 67–74.; Мамасиддиқов М.М., Марипова С.А. “Концепция развития гражданского процессуального законодательства Республики Узбекистан” // “Суд–ҳуқуқ ислохотларини янада такомиллаштириш жараёнида фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг долзарб муаммолари” (профессор Ш.Ш. Шорахметов номини хотирлаб) мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. -Тошкент: ТДЮИ. 2009. –Б.425–438.; Мамасиддиқов М.М., Марипова С.А. Граж-

данский процессуаль-ный кодекс Республики Узбекистан: некоторые аспекты развития и совершенствования // Актуальные проблемы совершенствования законодательства и правоприменения: материалы IV международной научно-практической конференции (г. Уфа, 8 февраля 2014 г.): в 2 ч. / под общ. ред. А.В. Рагулина, М.С.Шайхуллина; Евразийский научно-исследовательский институт проблем права. - Россия. Уфа, 2014. – С. 281-285.

8. Информационное сообщение о гражданских делах, рассмотренных судами в 2022 году // <https://old.sud.uz/ru/1601-3>.

9. Мамасиддиқов М.М. Фуқаролик суд ишларини юритишни оптималлаштиришнинг долзарб масалалари. –Тошкент: “Adabiyot uchqunlari”. 2014. – 128 бет.

10. Мамасиддиқов М.М., Ходжаев И. Некоторые вопросы совершенствование приказного производства в гражданском процессе // Ж. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Axborotnomasi. 2013 й., 5-сон. -Б. 51-53.

11. Кучқаров Х.А. Фуқаролик процессида ишларни соддалаштирилган тартибда кўришнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш // Юрид. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. –Т.: 2019. - 50 б.

12. Марипова С.А. Фуқаролик процессида медиацияни қўллаш: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил / Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация автореферати/ Тошкент.2022 й.

13. Носырева Е.И. Альтернативное разрешение гражданско-правовых споров в США: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук: специальность 12.00.15. Воронеж. 2001. - 68 с.

УДК 347.933.5

АСЫЛБЕКОВА Айгуль Ахметовна

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Сот төрелігі академиясының Академиялық бағдарламалар мен жобалар орталығының халықаралық және зерттеу жобаларының координаторы, (PhD) докторы

АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ СОТ ҚАТЕЛІГІ

Аннотация. Мақалада автор азаматтық процестегі сот қателігі ұғымын зерттеді. Сотта азаматтық істер бойынша соттар жіберген сот қателіктерінің себептері судьяға үлкен жүктеме, мемлекеттік баж салығын тексерусіз талап қою, соттылықты дұрыс анықтамау және т.б., сондай-ақ автор сотта жіберілген қателіктер сот төрелігінің сапасының төмендеуіне әкелетінін негіздейді.

Түйін сөздер: сот қателігі, судьяға жүктеме, шешімдегі жазулар, айқын арифметикалық қателер.

АСЫЛБЕКОВА Айгуль Ахметовна

Координатор международных и исследовательских проектов Центра академических программ и проектов Академии правосудия при Верховном Суде Республики Казахстан, доктор (PhD)

СУДЕБНАЯ ОШИБКА В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. В статье автором изучено понятие судебной ошибки в гражданском процессе. Причинами судебных ошибок, допущенных судами по гражданским делам в суде, являются большая нагрузка на судью, принятие иска без проверки уплаты государственной пошлины, неправильное определение подсудности и т. д. Также автором обосновывается, что допущенные в суде ошибки приводят к снижению качества правосудия.

Ключевые слова: судебная ошибка, нагрузка на судью, описка в решении, явные арифметические ошибки.

ASYLBKOV Aigul Akhmetovna

Coordinator of international and research projects of the Center for Academic Programs and Projects of the Academy of Justice at the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, (PhD)

A MISCARRIAGE OF JUSTICE IN A CIVIL PROCEEDING

Annotation. In the article, the author has studied the concept of a judicial error in civil proceedings. The reasons of judicial errors committed by civil trials in court are a big burden on the judge, acception the claim without checking the payment of a state fee, incorrect determination

of jurisdiction, etc. The author also proves that mistakes made in court lead to a decrease in the quality of justice.

Keywords: *a judicial error, the burden on the judge, a misprint in the decision, obvious arithmetic errors.*

Кіріспе

Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабының 1-бөлігіне сәйкес барлық азаматтардың құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға құқылы [1]. Әрбір азамат өзінің бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін сотқа талап арыз беру кезінде соттың істі дұрыс қарап, объективті шешім шығаруына сенеді. Алайда азаматтық істерді қарау және шешу кезінде сотта қателіктер жіберілуі мүмкін.

Азаматтық процестегі сот қателігі сот тәжірибесіндегі өзекті мәселенің бірі. Қазіргі таңда, сот тәжірибесінде азаматтық істің сотта қарауы аяқталғаннан кейін, көп жағдайда судьяның шығарған шешіміне және оның мазмұнындағы жіберілген қателіктерге сын айтылады.

Материалдар мен әдістер

Автор мақалада азаматтық процестегі сот қателіктерін ашып қарастыру үшін реттейтін келесі заңнамаларды «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық Заңын (2000 жылғы 25 желтоқсандағы), Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексі (2015 жылғы 31 қазандағы), «Азаматтық істер бойынша сот шешімі туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысын (2003 жылғы 11 шілдедегі) қолданды және «Қазақстан Республикасындағы судья кадрларының жай-күйі туралы» №5 ұлттық баяндамасын, тақырып бойынша ғалымдардың ғылыми еңбектерін зерттеп қараған. Автор салыс-

тырмалы-құқықтық, жүйелі-құрылымдық және т.б. талдау әдістерін қолданған.

Нәтижелер, талқылау.

Азаматтық сот ісін жүргізудегі сот қателігіне қатысты ғалымдардың пікіріне тоқталсақ, И.В. Блазомирскаяның көзқарасы бойынша сот қатесін құқық бұзушылық ретінде түсінуге болмайды. Судьяның кінәсінен болсын немесе кінәсі болмай жіберілген сот қателіктері анықталуы және жойылуы қажет. Судьяның кінәсі сот қатесінің міндетті белгісі болмауы керек. Азаматтық сот ісін жүргізудің мақсаты ісі сотта қаралатын субъектілердің құқықтарын қорғау болып табылады. Бұл мақсатқа қол жеткізбеу судьяның кінәсінен емес. Дегенмен, мұндай кінәсіз қателіктерді жою қажет [2, 221-222 б].

Әрине, мұнда сот шешім шығару барысында тараптардың сотта өз процессуалдық құқықтарын дұрыс пайдалануына да байланысты болады. Әрбір тарап сотта өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін іске қатысы бар дәлелдемелерді дер кезінде ұсынбауы мүмкін немесе іске қатысты емес дәлелдемелерді ұсынуы мүмкін. Осындай жағдайларда сот шешім шығару барысында жіберілген қателік судьяның кінәсінен емес, тараптардың дер кезінде дәлелдемелерді дұрыс ұсынбағандықтарынан болады.

Судьялардың сот төрелігінің негізгі қағидаларын сақтауға кепілдік беретін тұлға ретіндегі беделін сақтау судьялар корпусының алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Сонымен қатар, судьяның тәртіптік теріс қылық жасауы судья кәсібіне, сот билігінің беделіне нұқсан келтіреді және қоғамның мемлекеттің құқықтық жүйесіне деген сеніміне нұқсан келтіреді [3, 45 б.].

Азаматтық процестегі судья бұл азаматтық істі жан-жақты зерттейтін және объективті қарайтын беделі бар тұлға. Сондықтан да әрбір судья істі қарау кезінде ҚР АПК-нің қағидаларын сақтауға міндетті.

Н.А. Батурина азаматтық сот процесінде жіберілетін сот қателіктерінің бірнеше аспектісін зерттеп, праксеологиялық аспектіде азаматтық сот ісін жүргізудегі сот төрелігінің бұзылуының келесідей ажырамас белгілерін атап өтті: 1) сот төрелігінің бұзылуына тек сот (судья) ғана жол береді. Судьяның көмекшісі, сот хатшысы жіберген қате, егер оны судья түзетпеген жағдайда ғана азаматтық сот ісін жүргізуде сот қателігі деген мәртебеге ие болады; 2) соттың қателесуі әрқашан құқыққа қайшы. Сот қателігі судьяның адал қателесуінен де, оның кінәлі мінез-құлқының да салдары болуы мүмкін (кінәнің қасақана түрін қоспағанда); Сот қателігі азаматтық сот ісін жүргізудің мақсаттарына жете алмау қаупін тудырады [4].

Көп жағдайда азаматтық сот ісін жүргізу кезінде судьяның сот қателігі сот шешімін шығарғанда байқалады. Сот шешімін судья жариялағаннан кейін оны өзгерте алмайды.

В.В. Ярковтың пікірінше, шығарылған сот шешімінің өзгермейтіндігіне байланысты, яғни сот шешімнің күшін жоюға немесе өзгертуге құқылы емес, бірақ кейбір кемшіліктерді түзетуге болады. Бұл жағдайда қабылданған шешімнің мазмұны өзгермеуі керек [5, 379 б.]. Сот шешімде жіберілген қате жазуларды және анық арифметикалық қателерді түзете алады.

ҚР АПК-нің 235-бабының 2-бөлігіне сәйкес, сот өз бастамасы бойынша немесе іске қатысатын адамдардың арызы бойынша шешімде жіберілген қате жазуларды және анық арифметикалық қателерді түзете алады. Сот шешімдегі қате жазуларды және анық арифметикалық қателерді түзету туралы арызды сотқа арыз келіп түскен

күннен бастап он жұмыс күні ішінде қарайды [6]. Әрине, сот қателерді түзету туралы мәселе бойынша ұйғарым шығарады. Ұйғарым шығару барысында сот қабылданған шешімнің мазмұның өзгертпеуі тиіс.

Сонымен қатар, ҚР АПК-нің 236-бабының 1-тармағына сәйкес, сот келесідей жағдайларда:

1) егер іске қатысатын адамдар дәлелдемелер ұсынған және түсініктемелер берген қандай да бір талап бойынша шешім шығарылмаса;

2) егер сот құқық туралы мәселені шешіп, алып берілген соманың, берілуге тиісті мүліктің мөлшерін немесе жауапкер жасауға міндетті әрекеттерді көрсетпесе;

3) егер сот шығыстары туралы мәселені сот шешпесе;

4) егер сот шешімінің орындалуын бұрып жіберу туралы мәселені сот шешпесе, қосымша шешім шығара алады [6]. Мұнда сот қателігі салдарынан қандай жағдайларда қателерді түзетуге болатыны және қосымша шешім шығарудың түпкілікті негіздері көрсетілген.

Соттың қате әрекеттері, соттың қорытынды актісінде көрсетілмеген болса, соттың жіберілген қателігі деп айта алмаймыз. Сот талқылауы аяқталғанға дейін сот қателіктерді жоюы мүмкін немесе іске қатысушы тұлға сот шешімінің күшін жою туралы жоғарғы сотқа шағымдану мүмкін.

Азаматтық процесте сот қателіктерін түзетуге болатын немесе түзетуге жатпайтын жақтары болатындығын айтып өтуге болады. Сот қателіктерін түзетуге болатын жағдайда судья сот қателерін түзету туралы ұйғарым шығарады немесе қосымша шешім қабылдайды. Соттың қосымша шешім шығару нысанында шешімнің мазмұнын өзгертуге не сот отырысында зерттелмеген жаңа мәселелерді шешуге құқығы жоқ. Егер сот қателіктерін түзетуге жатпаса, онда соттың шешімінің күші жойылады. Сот қателік-

терін түзетуге жатпайтын жағдайға мысал ретінде Астана қаласының Сарыарқа аудандық сотының 2023 жылғы 21 қаңтардағы ұйғарымын келтіруге болады. Талап қоюшы «К» АҚ сотқа жауапкерлер «Б» ЖШС, Б., А. қарыз соманы өндіру туралы талап қоюымен жүгінді. 2023 жылғы 24 қаңтардағы сот шешімі негізінде талап қою арызы ішінара қанағаттандырылып, жауапкерлерден талап қоюшының пайдасына негізгі қарыз сомасы 2 408 574 545,46 теңге, сыйақы 1 387 445 831,7 теңге; айыппұл 20 000 000 теңге өндірілді. Барлығы 3 816 020 377 теңге. Кепілге қойылған мүлік өндіріп алынды. Сот шығындары мәселесі шешілді. 2023 жылғы 08 ақпанда талап қоюшының өкілінен істі сотта қарау барысында талап қоюдың көлемін 15 722 122 771,93 теңгеден 16 643 872 472,86 теңгеге ұлғайту туралы арызы бойынша шешім шықпағанымен уәждеп, іс бойынша қосымша шешім шығару туралы арыз түсті. Сот ҚР АПК-нің 236 бабына сүйеніп, ондағы нормаға сәйкес сот іске қатысатын адамдардың арызы бойынша, егер іске қатысатын адамдар дәлелдемелер ұсынған және түсініктемелер берген қандай да бір талап бойынша шешім шығарылмаса қосымша шешім шығарылатындығымен негіздеп, талап қоюшының негізгі қарыз сомасын өндіру туралы талап қоюы бойынша шешім шығарылғандықтан, қосымша шешім шығарудан бас тартты. Ұлғайтылған талап қою бойынша негізгі қарыз соманы өндіру туралы қосымша шешім шығарылса, бұған дейінгі шығарылған шешімнің мазмұны өзгереді. Талап қоюшы 2023 жылғы 24 қаңтардағы сот шешіміне апелляциялық шағым, 2023 жылғы 21 қаңтардағы ұйғарымына жеке шағым түсірді. 2023 жылғы апелляциялық соттың қаулысы негізінде 2023 жылғы 24 қаңтардағы сот шешімі өзгертіліп, өндірілген ақша сомасы 1 387 445 831,7 теңгеден 1 415 880 392 теңгеге дейін ұлғайтылды. Бірінші инстанция соты жіберген қатені

жоғары тұрған сот түзеді [7].

«Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық Заңның 39 бабының 3-бөлігіне сәйкес, судьялық қате, сондай-ақ сот актісінің күшін жою немесе оны өзгерту, егер бұл ретте жоғары тұрған сот сатысының сот актісінде көрсетілген, заңды өрескел бұзушылықтарға жол берілмеген болса, судьяның жауаптылығына алып келмейді. Судьяның кінәлі әрекеттеріне байланысты емес, материалдық немесе процестік құқық нормаларын дұрыс түсіндірмеуге және қолданбауға алып келген іс-әрекет судьялық қате деп танылады [8]. Сот жіберген қателіктерді сот шешім шығарғанға дейін түзете алады және шешім шыққаннан кейін басқа да қателіктер анықталмаса, сот шешімінің қателігі орын алмайды.

Шешімге түзетулер енгізу туралы мәселені оның орындалғанына қарамастан, бірақ шешім атқарушылық ескіру мерзімі шегінде орындалуға ұсынылған жағдайда сот шешуі мүмкін [9, 283 б.]. Түзетулерді енгізу туралы мәселе шығарылған шешімнің орындалған-орындалмағанына қарамастан, бірақ ол мәжбүрлеп орындатуға ұсынылуы мүмкін уақыттың ішінде заңмен белгіленген мерзімнің шегінде шешілуі мүмкін [10].

Азаматтық процесте сот қателіктерінің туындайтын себептеріне мыналарды жатқызуға болады: судьяның еңбек өтілінің аздығы, судьяның жүктемесінің көптігі, талап арызды қабылдау барысында жіберетін кемшіліктер, заңнаманы дұрыс қолданбауы, соттылықты дұрыс анықтамауы және т.б..

Сот қателіктерінің орын алу себептерінің бірі азаматтық істерді сотта қарайтын судьяның іс жүзінде заңгер ретінде тәжірибесінің аздығынан болады. Сондықтан да, қазіргі таңда біздің елімізде судьялыққа тәжірибелі заңгер ретінде қатысқан тұлғалар судьяға өз кандидатурасын ұсынған тұлғалар болашақта судья болып істі қараған кезінде сапалы

және сауатты қарайтындығына, сот қателіктерінің болмайтындығына сенеді.

ҚР АПК-нің 222-бабының 1-бөлігіне сәйкес, соттың шешімі қабылданып, оған қол қойылғаннан кейін судья шешімді толық не оның қарар бөлігін жария етеді [6]. Осыдан байқағанымыз сот шешімді толық не оның қарар бөлігін іс аяқталғаннан кейін қысқа уақытта жариялау керек және сот шешімінің толық мазмұнын жазуы керек. Аз уақыт ішінде сапалы шешім жазып шығару оңай емес, себебі судья күніне бір ғана іс қарамайды, көп істі қарау салдарынан судьяның жүктемесін ескеретін болсақ, сот шешімінің мазмұнын жазып дайындау үшін жеткілікті мерзім болу керек.

Азаматтық істі сотта қарап судья шешім шығару барысында сот тәжірибесінде көбінесе сот шешімінің мәтінінде жіберілген қателіктерге сын айтылады. Сот шешімінде көбінесе қателерді судьялар материалдық норманы дұрыс қолданбаған кезінде жібереді. Мұнда негізінен сотқа ұсынылған дәлелдемелерге дұрыс баға бермеуде көрініс табады. Болашақта судьялар сот шешімінде қателіктерді жібермеу үшін оларға талаптарды күшейту керек және судья болып тағайындалмас бұрын сот шешімін дұрыс жазуын үйрету үшін арнайы курстар жүргізу қажет.

Сонымен қатар, судьялардың біліктілігін артыруға жіберу кезінде, ең бастысы, сот актілерін қатесіз қабылдау үшін арнайы бағдарламалармен оқыту керек.

Шет елдерде тәжірибелі әріптестер тарапынан жас судьяларға көмек көрсетудің әртүрлі нысандары бар екеніне назар аударсақ болады. Мысалы, Германияда ұзақ уақыт бойы судья сынақ мерзімінен өтіп, өмір бойына тағайындалған болса да, ол алғашқы бірнеше жылда сот төрелігін жеке-жеке емес, басқа тәжірибелі судьялармен (кіші судья деп аталатын) алқалы түрде жүзеге асырған кездегі тәжірибе кең таралған. Кейбір соттарда аға судьяларды мен-

торлар тағайындайды. Алайда, бұл бейтараптыққа әсер етуі мүмкін болғандықтан, көп жағдайда тәлімгер тағайындалмайды, бірақ кіші судья тәжірибелі судьялардан кеңес сұрай алады. Жаңадан келген судья үш судьядан тұратын алқада жұмыс істейді және әріптестерінен тәжірибе жинайды. Кейбір жерлерде судьялар үшін міндетті семинарлар ұйымдастырылады, олардың мақсаты практикалық дағдыларды дамыту болып табылады (алайда жақында Германияда судьяның жеке істерді қарауына байланысты іс жүргізу заңнамасындағы өзгерістерге байланысты жас судьялар үшін мұндай мүмкіндіктер азайды). Болашақ судьяларды даярлаудың практикалық бағдарлануы *Referendariat* екі жылдық бағдарламасымен қамтамасыз етіледі. Практикалық дайындық – онда ол іс жүзінде жұмыс істейді және сонымен бірге әртүрлі заң мамандықтары қызметінің құқық қолдану аспектілерін зерттейді [11].

«Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңында көзделген ережелерді бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығының 1-тарауының 4-тармақшасына сәйкес тағылымдамадан өту мерзімі аудандық және оған теңестірілген сотта сегіз айды, облыстық және оған теңестірілген сотта бір айды құрайды [12]. Осыдан тұжырым жасайтын болсақ, Германия еліндегідей ұзақ уақыт бойы судья сынақ мерзімінен өтіп, өмір бойына тағайындалған болса да, ол алғашқы бірнеше жылда сот төрелігін жеке-жеке емес, басқа тәжірибелі судьялармен алқалы түрде жүзеге асыратын болса, онда сот тәжірибесі жақсы жиналады және сот қателігін болашақта жібермейтіндігіне сенімді болуға болады. Болашақта тағайындалған судьялардың азаматтық сот ісін жүргізуде сот қателіктеріне жол бермейді деп сенеміз.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, азаматтық процесте сот қателіктері болмауы үшін болашақ судьяның тағылымдамадан өту мерзімін ұзарту қажет.

Сонымен қатар, тағылымдамадан Германия еліндегідей ұзақ уақыт бойы судья сынақ мерзімінен өтіп, өмір бойына тағайындалған болса да, ол алғашқы бірнеше жылда сот төрелігін жеке-жеке емес, басқа тәжірибелі судьялармен алқалы түрде жүзеге асыратын болса, онда сот тәжірибесі жақсы жиналады және сот қателігін бола-

шақта жібермейтіндігіне сенімді болуға болады.

Азаматтық процесте сот қателігін азайту үшін сот шешімінің талаптарын күшейту керек және судьялардың біліктілігін артыруға жіберу кезінде, ең бастысы, сот актілерін қатесіз қабылдау үшін арнайы бағдарламалармен оқыту керек. Судьяларға материалдық немесе процестік құқық нормаларын дұрыс қолдануын және оны дұрыс рәсімдеу тәртібіне көңіл аударып үйрететін болса көп мәселелік сұрақтардың шешілетіндігіне сенуге болады.

Пайдаланылған қайнар көздер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
2. Блазомирская И.В. Исправление судебной ошибки в гражданском процессе как составная часть права на судебную защиту // <https://cyberleninka.ru/article/n/ispravlenie-sudebnoy-oshibki-v-grazhdanskom-protseste-kak-sostavnaya-chast-prava-na-sudebnuyu-zaschitu/viewer>
3. Қазақстан Республикасындағы судья кадрларының жай-күйі туралы №5 ұлттық баяндама // file:///C:/Users/User/Documents/1a692d36c540569631725071046ace34_original.1342787.pdf
4. Батурина Наталья Александровна. Причины судебных ошибок и процессуальные средства их предупреждения в гражданском судопроизводстве: диссертация кандидата юридических наук: 12.00.15 / Батурина Наталья Александровна; [Место защиты: Саратов. гос. акад. права].- Саратов, 2010.- 223 с. // <http://www.dslib.net/civil-process/prichiny-sudebnyh-oshibok-i-processualnye-sredstva-ih-preduprezhdenija-v-grazhdanskom.html>
5. Гражданский процесс под редакцией В.В. Яркова Учебник 5-е издание переработанное и дополненное 720 стр. М. 2005 г.
6. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377>
7. Определение Сарыаркинского районного суда города Астаны от 21 января 2023 года №7113-22-00-2/4689
8. Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы № 132 Конституциялық заңы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000132_
9. Гражданский процесс Российской Федерации/ Под ред. А.А.Власова 584 стр. М.2004 г.
10. Азаматтық істер бойынша сот шешімі туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2003 жылғы 11 шілдедегі № 5 нормативтік қаулысы. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P03000005S_

11. Аналитическая справка по изучению международного опыта обеспечения практико-ориентированности судебного образования // https://sud.gov.kz/sites/default/files/pagefiles/5._grazhd._analit.spravka_vuzy_i_sudy_polnaya_0.doc

12. «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңында көзделген ережелерді бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. 2001 жылғы 26 маусым № 643. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U010000643_

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ/ УГОЛОВНОЕ ПРАВО/ CRIMINAL LAW

УДК 343.2/.7

БЕКТЕН Айболат Саматұлы

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының Кәсіби оқыту институтының Прокурорлық қадағалау кафедрасының доценті, әділет кеңесшісі

ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ ҚАЙ ТҮРІНІҢ ЖҮГІ АУЫР?

Аннотация. Бұл мақалада нақты мысалдар келтірілген, әкімшілік құқық бұзушылық пен қылмыстық теріс қылық арасындағы айырмашылық мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, құқық бұзушылықтың ауырлығына және кінәлі адамның жеке басына сәйкес келмейтін заңдарда қарастырылған жауапкершілік пен жазаның кейбір аспектілері ашылады. Көрсетілген мән-жайлар қылмыстық теріс қылық үшін жауапкершілік пен жаза тетігін жетілдіру қажеттігін дәлелдейді. Автор аталған өзекті мәселелерді шешу үшін, ең алдымен, бір деңгейдегі кодекстердің иерархиясын анықтап, қылмыстық кодекске және әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекске өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: қылмыстық теріс қылық, әкімшілік құқық бұзушылық, жауаптылық, жаза, нормативтік құқықтық актілердің деңгейі мен сатысы, соттылық, айыппұл.

БЕКТЕН Айболат Саматович

Доцент Кафедры прокурорского надзора Института профессионального обучения Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, советник юстиции

БРЕМЯ КАКОГО ВИДА ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ БОЛЕЕ ТЯЖКОЕ?

Аннотация. В данной статье с приведением конкретных примеров рассматриваются вопросы разграничения между административным правонарушением и уголовным проступком.

Кроме того, раскрываются некоторые аспекты ответственности и наказаний, предусмотренных законодательством, которые фактически не соответствуют тяжести правонарушения и личности виновного лица. Изложенные обстоятельства доказывают необходимость усовершенствования механизма ответственности и наказания за уголовный проступок. Автор приходит к выводу, что для решения указанных актуальных вопросов необходимо, в первую очередь, определить иерархию кодексов, находящихся на одном уровне и

внести изменения и дополнения в Уголовный кодекс и Кодекс об административных правонарушениях.

Ключевые слова: уголовный проступок, административное правонарушение, ответственность, наказание, уровень и иерархия нормативных правовых актов, судимость, штраф.

BEKTEN Aibolat Samatovich

Associate professor of the Department of prosecutorial supervision of the Institute of professional development of the Law Enforcement Academy under the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan, justice adviser

WHICH TYPE OF LEGAL LIABILITY IS MORE BURDENSOME?

Annotation. *In this article, including specific examples, considers the issues of distinction between an administrative offense and a criminal offense.*

In addition, some aspects of responsibility and penalties according to the law are disclosed, which actually disproportionate to the offense and the perpetrator. The stated circumstances prove the necessity to improve the mechanism of responsibility and punishment for criminal misconduct. The author comes to the conclusion, in order to solve these actual issues, it is necessary, first of all, to determine the hierarchy of codes at the same level and to make changes and additions to the Criminal Code and the Code of Administrative Offenses.

Keywords: *criminal misconduct, administrative offence, liability, punishment, level and hierarchy of normative legal acts, criminal record, fine.*

Кіріспе

Жалпы ауырлықтарына қатысты төменнен жоғарыға қарай есептегенде тұлғаның азаматтық-құқықтық, материалдық, тәртіптік, әкімшілік-деликттік және қылмыстық жауаптылықтары бар екені баршаға мәлім.

Қылмыстық жауаптылықтың өзі «теріс қылықтың» және «қылмыстың» жасалуына байланысты екіге бөлінеді. Оларды бір-бірінен қоғамға қауіптілік және жазаланушылық дәрежесіне байланысты ажыратады.

Қылмыстық теріс қылық ұғымы 2014 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексімен (бұдан әрі – ҚР ҚК) бір мезгілде пайда болды және бүгінгі күнге дейін қолданылып келеді [1].

Тәжірибеде кездесетін кейбір мәселелерге зер салып қарасақ, осы теріс қылықтың жазасы мен жауаптылығы бұрыннан

қолданыста келе жатқан әкімшілік құқық бұзушылықтардан гөрі бәсеңдеу екенін әбден байқауға болады.

Зерттеу жүргізу барысында «қылмыстық теріс қылық» пен «әкімшілік құқық бұзушылық» бойынша көзделген жауаптылықтың арасында едәуір қарама-қайшы келетін тұстарының бар екені анықталды.

Сол себепті, кейбір теріс қылықтар мен әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін көзделген жауаптылық пен жазаның мөлшері мен мерзімі кінәлі тұлғаның жеке басына сай келмейтін тұстарына салыстырмалы түрде мысалдар келтіріліп, қолданыстағы заңнамаларды жетілдіру мақсатында оларға өзгерістер мен толықтырулар енгізу ұсынылады.

Материалдар мен әдістер

Тақырыпты ашу барысында қылмыс-

тық теріс қылықты (қоғамға зор қауіп төндірмейтін, жеке адамға, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке болмашы зиян келтірген не зиян келтіру қатерін туғызған, оны жасағаны үшін айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамққа алу, шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу түріндегі жаза көзделген, айыпты жасалған әрекет не әрекетсіздік) және әкімшілік құқық бұзушылықты (жеке тұлғаның құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда жасаған) әрекеті не әрекетсіздігі немесе заңды тұлғаның құқыққа қарсы әрекеті не әрекетсіздігі) реттейтін заңнамаларды, атап айтқанда ҚР ҚК және 2014 жылғы 5 шілдедегі Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының кодексі (бұдан әрі – ӘҚБтҚРК), сондай-ақ олардың нормаларын тәжірибеде қолданудың кейбір мәселелері салыстырмалы түрде зерделенді. Автор құқықтық болмысты танудың салыстырмалы-құқықтық, формальды-құқықтық, жүйелі-құрылымдық және т.б. талдау әдістерінің көмегіне жүгінді.

Нәтижелер, талқылау

1. ӘҚБтҚРК-нің 61-бабына сәйкес, әкімшілік құқық бұзушылығы үшін әкімшілік жаза қолданылған тұлға әкімшілік жазаны орындау аяқталған күннен бастап бір жыл ішінде, ал ірі кәсіпкерлік субъектілері жасаған, қоршаған ортаны қорғау саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар бойынша – үш жыл ішінде осы жазаға тартылды деп есептеледі [2].

Ал, ҚР ҚК-нің 79-бабының 2-бөлігіне сәйкес, жазадан босатылған, сондай-ақ қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін сотталған адам сотталғандығы жоқ деп танылады.

«Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі Заңының (бұдан әрі – Заң) 10-бабы-

ның 2-бөлігінің 3) тармағына сәйкес барлық кодекстер, соның ішінде ҚР ҚК және ӘҚБтҚРК саты (иерархия) бойынша бір деңгейде тұр [3].

Айта кететін жәйт, ешбір заңнамада қай кодекстің (әкімшілік құқық бұзушылықтар, қылмыстық теріс қылықтар) деңгейі жоғарырақ екені нақты көрсетілмеген.

Мысалы, тұлға бір күннің ішінде (15.01.2024 ж.) әкімшілік құқық бұзушылық пен қылмыстық теріс қылық жасайды. Әрине, әкімшілік құқық бұзушылық пен қылмыстық теріс қылық істері бөлек соттармен қаралады. Осы екі бөлек кодексте көзделген әрекеттері үшін соттар оған айыппұлдар (қаулы 18.01.2024 ж.; үкім 31.01.2024 ж.) салды делік.

Бұдан соң, тұлға екі айыппұлды да (01.02.2024 ж.) төлеген кезде – қылмыстық теріс қылық бойынша оның сотталғандығы жоқ, ал әкімшілік іс бойынша бір жыл ішінде (01.02.2025 ж. дейін) жазаға тартылған деп есептеледі.

Оның үстіне, әкімшілік жаза қолданылғаннан кейін бір жыл ішінде қайталап жасалған әрекеттер үшін жауаптылық ауырырақ, жаза мөлшері көбірек болып келеді.

Осылайша, әкімшілік жауаптылықтың іс жүзінде қылмыстық теріс қылықтар үшін көзделген жауаптылықтан да едәуір үлкен күшке ие екенін көруге болады.

Олардың айырмашылықтары тек шығарылатын үкім мен қаулыда ғана.

Жоғарыда аталған Заңның 12-бабының 3-бөлігіне сәйкес бір деңгейдегі нормативтік құқықтық актілердің нормаларында қайшылықтар болған кезде қолданысқа кешірек енгізілген акт нормалары немесе қолданысқа кешірек енгізілген актіге сәйкес келетін норма қолданылады.

ҚР ҚК және ӘҚБтҚРК бір күнде (2015 жылғы 1 қаңтар) қолданысқа енгізілді.

Біздің ойымызша, заңнамаларда кодекстердің нақты иерархиясы көзделмесе де,

қылмыстық кодекс әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстен әлдеқайда жоғары тұруы тиіс.

Теріс қылық бойынша ең ауыр жаза ретінде «қамаққа алу» көзделгенімен, ҚР ҚК-нің 467-бабының 1-1-бөлігінің талабына сәйкес оның қолданылуы 2027 жылғы 1 қаңтарға дейін тоқтатылып тұр.

Ал, әкімшілік құқық бұзушылық жасаған тұлғаларға әкімшілік қамаққа алу жазасын тағайындау еш қиындық тудырмайды. Өйткені, әр ауданда бұл жазаны орындайтын арнайы қамау орындары бар.

Тағы бір ерекшелігі, қылмыстық теріс қылық үшін жаза тағайындалған соң қайталап теріс қылық жасаған тұлғаға «бірнеше рет жасау» саралаушы белгісі тағылмайды.

Арнайы заңнамамен бекітілмесе де, ӘҚБтҚРК-нің сатылық деңгейінің ҚР ҚК-нен төмен тұратынын білдіретін (дәлелдейтін) бірқатар нормаларды атап өтейік.

Мысалы, ӘҚБтҚРК-нің Ерекше бөлігінің көптеген баптарының диспозицияларында «егер бұл әрекетте (әрекетсіздікте) қылмыстық жазаланатын іс-әрекет белгілері болмаса», «егер осы іс-әрекеттер заңда белгіленген қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпаса» деген сөз тіркестері жазылған.

Бұл жөнінде ӘҚБтҚРК-нің 25-бабының 2-бөлігінде «осы Кодекстің Ерекше бөлігінің баптарында көзделген құқық бұзушылықтар үшін, егер бұл құқық бұзушылықтар өзінің сипаты бойынша заңнамаға сәйкес қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпаса, әкімшілік жауаптылық туындайды» - деп нақтыланған.

Ал, осы Кодекстің 62-бабының 6-бөлігіне сәйкес, құқық бұзушының әрекеттерінде әкімшілік құқық бұзушылық белгілері бол-

ған кезде қылмыстық іс тоқтатылған жағдайда, тұлға оны тоқтату туралы шешім келіп түскен күннен бастап үш айдан кешіктірілмей әкімшілік жауаптылыққа тартылуы мүмкін.

Сонымен қатар, әрекеттің қылмысқа, теріс қылыққа немесе әкімшілік құқық бұзушылыққа жататыны келтірілген зиянның мөлшеріне қарай да анықталады.

Мысалы, жәбірленушінің денсаулығына келтірілген зиянның сот-медициналық сараптама қорытындысымен ауырлығы орташа екені анықталса – қылмыстық (ҚР ҚК-нің 107-бабы), ал жеңіл болса – әкімшілік (ӘҚБтҚРК-нің 73-1-бабы) жауаптылық көзделеді.

Тауарларды Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік шекарасы арқылы контрабандалық жолмен өткізген адамның әрекеттері тауарлардың құны он мың айлық есептік көрсеткіштен асса (ірі мөлшер) – ҚР ҚК-нің 234-бабы бойынша, ал бұл мөлшерден төмен болса – өткізу тәсіліне қарай ӘҚБтҚРК-нің 548-551-баптары бойынша сараланады.

Статистикалық мәліметтерге сәйкес өткен 2023 жылы республика бойынша соттармен 320923 тұлға әкімшілік жауаптылыққа тартылған. Ал, қылмыстық теріс қылық жасап, жауапқа тартылғандардың саны – небәрі 3999.

Осыған орай, әкімшілік құқық бұзушылық пен қылмыстық теріс қылықтың сотталғандық (жауапқа тартылғандық) мерзімдерін теңестіре отырып, ҚР ҚК-нің 79-бабының 2 және 3-бөліктеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізіп, оларды мынадай жаңа редакцияда қабылдау қажет деп санаймыз:

Қолданыстағы редакция	Ұсынылатын редакция
2. Жазадан босатылған, сондай-ақ қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін сотталған адам сотталғандығы жоқ деп танылады.	2. Жазадан босатылған адам сотталғандығы жоқ деп танылады.

3. Сотталғандық: 1) шартты түрде сотталған адамдарға қатысты – пробациялық бақылау мерзімі өткен соң;	3. Сотталғандық: 1) қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін сотталған адамдарға қатысты – жазаны өтегеннен кейін бір жыл өткен соң; 2) шартты түрде сотталған адамдарға қатысты – пробациялық бақылау мерзімі өткен соң; 3) бас бостандығынан айыруға қарағанда жазаның неғұрлым жеңіл түрлеріне сотталған адамдарға қатысты – жазаны іс жүзінде өтеген соң; 4) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыстар үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қатысты – жазаны өтегеннен кейін үш жыл өткен соң; 5) ауыр қылмыстар үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қатысты – жазаны өтегеннен кейін алты жыл өткен соң; 6) аса ауыр қылмыстар үшін бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға қатысты жазаны өтегеннен кейін сегіз жыл өткен соң жойылады.
---	---

2. Бұдан басқа, ҚР ҚК-нің 366-бабы мен ӘҚБтҚРК-нің 667-бабының арасында құқықтық қарама-қайшылық (коллизия) бар екенін атап өткен жөн.

ҚР ҚК 366-бабының ескертуінде «егер сыйлықтың құны екі АЕК-тен аспаса, осы баптың бірінші бөлігінде көрсетілген адамның бірінші рет сыйлық түрінде мүлікті, мүлікке құқықты немесе өзге де мүліктік пайданы алуы бұрын жасалған заңды әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін алдын ала уағдаластық болмаған кезде маңызы аз болуына байланысты қылмыс болып табылмайды және тәртіптік немесе әкімшілік тәртіппен қудаланады» деп көрсетілген.

Бұл әрекетті жасаған адамға салынатын әкімшілік айыппұлдың мөлшері қылмыстық айыппұл жазасынан да ауыр болып келеді.

Мәселен, ӘҚБтҚРК-нің 677-бабының санкциясында артық та, кем де емес 600 АЕК мөлшерінде айыппұл салу жазасы көзделген.

ҚР ҚК-нің 366-бабының 1-бөлігінің санкциясына сәйкес, сотталушы мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, параның жиырма еселенгеннен елу еселенгенге дейінгі сомасы мөлшерінде айыппұл салуға не бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

2024 жылғы АЕК 3692 теңгені құрайды. Ал, екі АЕК 7384 теңгеге тең.

Пара мөлшеріне жетпейтін 7383 теңге заңсыз материалдық сыйақы алған тұлғаға салынатын әкімшілік айыппұл түріндегі

600 есе АЕК – 2.215.200 теңгені құрайды. Ал, 7385 теңге параның 20-дан 50 есеге де-

йінгі қылмыстық айыппұл мөлшері 147.700 - 369.250 теңге аралығында салынады.

Құқық бұзушылық түрі	Баптың санкциясында көзделген айыппұл жазасы	Алған заңсыз сыйақы (параның) мөлшері	Салынатын айыппұл мөлшері
ӘҚБтҚРК-нің 677-бабы: заңсыз материалдық сыйақы алу	600 АЕК мөлшерінде	7383 теңге (2 АЕК-тен төмен)	2.215.200 теңге (600*3692=2.215.200)
ҚР ҚК-нің 366-бабы: пара алу	параның 20 еселенгеннен 50 еселенгенге дейінгі сомасы мөлшерінде	7385 теңге (2 АЕК-тен жоғары)	147.700 - 369.250 теңге аралығы (7385*20=147700) (7385*50=369250)

Бұл жерде де, салынатын айыппұл сомасының мөлшері бойынша қылмысқа қарағанда әкімшілік жазаның ауырлығын көруге болады. Яғни, 44304 (2.215.200/50=44304) теңгеге дейін пара алып қылмыс жасаған тұлғаның жазасы

әкімшілік жазадан төмен болады дегенді білдіреді.

Осыған орай, ӘҚБтҚРК-нің 677-бабының санкциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізуді және оны келесі редакцияда жазуды ұсынамыз:

Қолданыстағы редакция	Ұсынылатын редакция
алты жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады	алты жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға әкеп соғады

3. Осы мақаланың 1-2 бөліктерінде көрсетілген мәселелер бойынша қазіргі кезде барлық кодекстер бір деңгейде болуына байланысты құқықтық актілердің сатысын айқындайтын ең негізгі құжат

– «Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі Заңының 10-бабын төмендегідей жаңа 6-бөлікпен толықтыру қажет деп есептейміз:

Қолданыстағы редакция	Ұсынылатын редакция
10-баптың 6-бөлігі жоқ	6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінен бір саты жоғары тұрады

Л.Т. Жанұзақованың ойынша нормативтік құқықтық актілердің иерархиясы Қазақстан Республикасы Конституциясының қағидаттары мен нормаларына сәйкес құрылуға, логикалық тұрғыдан тексерілуге, қарама-қайшы емес және аяқталған болуға тиіс. Қазақстан Республика-

сының «Құқықтық актілер туралы» Заңы – нормативтік құқықтық актілерге қойылатын негізгі талаптарды, оларды әзірлеу мен қабылдау процедураларын белгілейтін негіздемелік заң болып табылады. Онда бекітілген нормативтік құқықтық актілердің иерархиясы қайта ойла-

стыруды және қайта қарауды қажет етеді [4].

Ол өзінің еңбегінде кодекстерге өзгерістер мен толықтырулар енгізетін заңдар кодекстермен бір деңгейде тұру қажеттігін және т.б. өзекті мәселелерді атап өткен.

4. Көршілес Қырғызстан Республикасының 2019 жылғы 1 қаңтарда қолданысқа енген «Теріс қылық туралы» кодексі 2021 жылғы 21 қазандағы Заңмен 2021 жылғы 1 желтоқсанда күшін жойған. Бұл кодекс Қылмыстық кодекстен бөлек қабылданғанымен, небәрі 3 жылға жуық қолданыста болған [5].

Бұл заңнама жобасының бастамашылары теріс қылықтар туралы кодексті тәжірибеде қолдану кезінде құқық қорғау және сот органдарында теориялық ережелердің коллизиялары мен қарама-қайшылықтарына байланысты қиындықтар туындағанын түсіндірген.

Ал, Қазақстанда ҚР ҚК-нің теріс қылықтар туралы нормалары 9 жылдан астам уақыт бойына ешбір қиындықсыз қолданылып келеді. Сондықтан, теріс қылықтарға

қатысты заң нормаларын жетілдірумен ғана шектелуге болады.

Қорытынды

Жоғарыдағылардың негізінде әкімшілік пен қылмыстық құқық бұзушылықтардың ара-жігін ажыратып, қоғамдық қауіптілік сипаты мен дәрежесіне қарай қай құқық бұзушылықтың ауырырақ екенін айқындап алу ең негізгі міндет деп санаймыз.

Себебі, Қылмыстық кодекске теріс қылық ұғымы қосылғалы оның жазасы мен жауаптылығы жағынан әкімшілік құқық бұзушылықтан еш айырмашылығы болмай қалды. Керісінше, әкімшілік жауаптылыққа қарағанда оның едәуір төмен екендігі жөнінде жоғарыда нақты мысалдармен атап өттік.

Сондықтан, барлығы болмаса да, жауаптылықты көздейтін кейбір кодекстердің (ҚР ҚК мен ӘҚБтҚРК) заңдық күшіне қарай алатын орны мен арнайы сатысы (иерархиясы) болуы және олар міндетті түрде заңмен бекітілуі тиіс деген пікірге келеміз.

Пайдаланған қайнар көздер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданған, <http://10.61.42.188/kaz/docs/K1400000226>;
2. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының кодексі, 2014 жылғы 5 шілдеде қабылданған, <http://10.61.42.188/kaz/docs/K1400000235>;
3. Қазақстан Республикасының «Құқықтық актілер туралы» Заңы, №480-V 2016 жылғы 6 сәуірде қабылданған, <http://10.61.42.188/kaz/docs/Z1600000480>.
4. Л.Т. Жанұзақова Нормативтік құқықтық актілердің иерархиясы туралы // Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының Жаршысы ғылыми-құқықтық журналы - №2 (69)-2022, С. 32-39, <https://vestnik.zqai.kz/index.php/vestnik/article/view/530/677>
5. Қырғызстан Республикасының Теріс қылықтар туралы кодексі, 2017 жылғы 24 қаңтарда қабылданған, 2021 жылғы 28 қазандағы №126 Заңмен күшін жойған, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34166859.

**«АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚОРҒАУ:
ТЕОРИЯСЫ, БОЛМЫСЫ ЖӘНЕ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ»
АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӨНІНДЕГІ V ЕУРАЗИЯЛЫҚ ФОРУМНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫНАН
Астана, 2023 жылғы 1 желтоқсан**

**ИЗ МАТЕРИАЛОВ V ЕВРАЗИЙСКОГО ФОРУМА
ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА «ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И ИХ ЗАЩИТА:
ТЕОРИЯ, РЕАЛЬНОСТЬ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ»
Астана, 1 декабря 2023 года**

**FROM THE V EURASIAN FORUM ON HUMAN RIGHTS
«HUMAN RIGHTS AND THEIR PROTECTION: THEORY,
REALITY AND DEVELOPMENT TRENDS»
Astana, December 1, 2023**

УДК 340.12.(574)

ИБРАГИМОВ Жамаладен Ибрагимович

Заң ғылымдарының докторы, профессор, конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

**ҚҰҚЫҚ ҮСТЕМДІГІ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН
ҚОРҒАУДЫҢ ТЕТІГІ РЕТІНДЕ**

Аннотация. Ғылыми мақала құқықтың үстемдігі, оның тұжырымдама және құқықтық құбылыс ретінде пайда болу тарихы мәселелеріне арналған. Құқықтың үстемдігі барлық мемлекеттер ұстануға тиіс адам құқықтарын қамтамасыз етудің әмбебап қағидаты ретінде қарастырылады. Құқықтық табиғат, құқық үстемдігінің тетік ретіндегі мазмұны, құқықтық құбылыстар және қазіргі адам құқықтарына тұжырымдамалық көзқарас талданады. Мемлекеттің негізгі заңының құқық үстемдігін қамтамасыз етудегі рөлі зерттелді және анықталды. Талдау нәтижесінде адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын бекітетін және тиімді заңнамалық процедураны белгілейтін заңнаманың мінсіз жүйесін қалыптастыру демократиялық қоғам құру үшін жеткіліксіз екендігі анықталды. Құқық үстемдігі қағидаты іс жүзінде қамтамасыз етудің жалғыз құралы және бақылау-адам құқықтарын қамтамасыз етудің кепілі болып табылады.

Түйін сөздер: заң, құқық, мемлекет, азамат, адам, қорғау, тетік, үстемдік, сот, билік.

ИБРАГИМОВ Джамаладдин Ибрагимович

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, доктор юридических наук, профессор кафедры конституционного и гражданского права

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА КАК МЕХАНИЗМ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. Научная статья посвящена вопросам верховенства права, истории его возникновения как концепции и правового явления. Верховенство права рассматривается в качестве универсального принципа обеспечения прав человека, которого должны придерживаться все государства. Проанализированы правовая природа, содержание верховенства права как механизма, правовые явления и концептуальный подход к современным правам человека. Изучена и определена роль Основного закона государства в обеспечении верховенства права. В результате анализа выявлено, что простого формирования совершенной системы законодательства, закрепляющей основные права и свободы человека и устанавливающей эффективную законодательную процедуру, недостаточно для построения демократического общества. Принцип верховенства права является фактически единственным средством обеспечения и контроль-гарантией обеспечения прав человека.

Ключевые слова: закон, право, государство, гражданин, человек, защита, механизм, суд, власть.

IBRAGIMOV Jamaladdin Ibrahimovich

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Doctor of Law, Professor of the Department of Constitutional and Civil Law

THE RULE OF LAW AS A MECHANISM FOR PROTECTING HUMAN RIGHTS

Annotation. The scientific article is devoted to the issues of the rule of law, the history of its emergence as a concept and legal phenomenon. The rule of law is considered as a universal principle of ensuring human rights, which all States must adhere to. The legal nature, the content of the rule of law as a mechanism, legal phenomena and a conceptual approach to modern human rights are analyzed. The role of the Basic Law of the state in ensuring the rule of law has been studied and determined. The analysis revealed that the simple formation of a perfect system of legislation that enshrines fundamental human rights and freedoms and establishes an effective legislative procedure is not enough to build a democratic society. The principle of the rule of law is in fact the only means of ensuring and control is a guarantee of ensuring human rights.

Key words: law, right, state, citizen, person, protection, mechanism, court, power.

Кіріспе

Бүгінгі цифрлы өркениет заманында адам құқықтарын қамтамасыз етудің тетігі құқықтың үстемдігі болып табылады. Осы орайда Қазақ елінің жариялы-құқықтық дамуының заманауи дамуын ескере отырып, заң ғылымындағы бұл мәселеге толыққанды зерттеу жүргізілмегендіктен, құқық үстемдігінің адам құқықтарын қорғаудың

тетігі ретіндегі негізін талдау автор үшін өзекті және теориялық және тәжірибелік жағынан болашағы бар деп есептеледі. Бұл ғылыми мақала құқық үстемдігіне көңіл аудартып, біздің ойымызша қазіргі заманғы мемлекеттегі адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау үрдісінде лайықты темірқазық болып табылады. Ғылыми зерттеудің мақсаты – адам құқықтарын қорғау тетігі

ретінде құқық үстемдігінің қалыптасуын, оның әділетті мемлекетті қалыптастырудағы негізгі белгілері мен сипатын айқындау. Осы мақсатқа жету үшін мынадай зерттеу міндеттері қойылады:

-құқық үстемдігінің тарихи дамуы мен бүгінгі түсінігінің ерекшелігін зерделеу;

-әділетті мемлекет қалыптастырудағы құқық үстемдігін танудың заманауи тәсілдерін зерттеу;

-құқық үстемдігінің адам құқықтарын қорғау тетігі ретіндегі рөлін анықтау;

-негізгі заңның құқық үстемдігін қалыптастырудағы рөлін талдау;

-әділетті қоғам орнатудағы құқық үстемдігінің рөлі мен орнын қарастыру.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеудің әдістемесін таңдауда автор зерттеу пәнінің көпқырлылығын ескерді. Ғылыми мақалада қарастырылған мәселелер пәнаралық болып табылады және ол саяси құқықтық ілімдер, конституциялық құқық, мемлекет және құқық теориясымен байланысты. Сондықтан да автор зерттеу жүргізуде әдістердің кең көлемін пайдаланды. Ғылыми мақаланың әдістемелік негізін тарихи-құқықтық, нарративті-талдау, салыстырмалы-құқықтық әдістер құрады. Сонымен қатар зерттеу барысында формальды-құқықтық, лингвистикалық және жүйелік әдістер қолданылды.

Нәтижелер, талқылау

Ғылыми мақаланы жазу барысында осы бағытта еңбек жазған отандық мынадай ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалды: Айтхожин Қ.К., Баймаханов М.Т., Баймаханова Д.М., Бусурманов Ж.Д., Ибраева А.С., Жакаева Л.С., Сапарғалиев Г.С., Ударцев С.Ф.

Сонымен қатар, шет елдік ғалымдардың еңбектеріндегі құқықтық мемлекет, мықты мемлекет, заң үстемдігі сияқты мәселелер зерделенді, ол ғалымдарды атайтын болсақ: Алексеев С.С., Тихомиров Ю.А., Керимов А.Д., Лейст О.Э., Матюхин А., Малько

А.В., Марченко М.Н.

Осы заңгер-ғалымдардың еңбектеріне салыстырмалы талдау жасай отырып, өзіміздің пайымдауларымызды ұсынамыз.

Қазіргі замандағы құқық үстемдігі адам қорғаудағы басты қағидат болып табылады. Өйткені жаһандық сын-қатерлерге қарсы тұру үшін мемлекеттік қызметті сапалы түрде көрсететін лауазымды адамдар болуы қажет. Олардың құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті қалыптастыру мен жетілдірудегі негізгі темірқазық ретінде заң шеңберінде қызмет етуді көрсетеміз. Құқық үстемдігі бүгінгі таңда мемлекеттік саясаттың басты басымдықтарының бірі. Өйткені құқық үстемдігі сақталмай, реформалардың жүзеге асырылуы қиынға соғады. Осы орайда, бұл мәселені жан-жақты талдау, зерделеу заң ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл қағидатты, ең алдымен, ұстанатын – мемлекеттік қызметшілер. Сондықтан да, бұл принциптің жүзеге асырылуына да мемлекеттік қызметшілердің құқықтық санасы мен құқықтық мәдениеті үлкен рөл атқарады.

Мемлекет қызметінің бағыты адам құқығының басымдылығынан туындауы тиісті. Себебі, мемлекет өкімет органдарының басты міндеті – адамның қадір-қасиетін, ар-намысын, құқықтары мен бостандықтарын тану, сақтау және қорғау болып табылады. Сондықтан, адамға байланысты оның құқықтық жағдайын анықтайтын құқықтық нормалардың маңызы өте зор [1,1 б.].

Адам мен адамзаттың құқықтық жағдайы (құқықтық мәртебесі) дегеніміз, әдеттегінше, оның құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы. Шын мәнінде, бұл адам мен азаматтың құқықтық мәртебесінің басты мазмұны болып табылады. Бірақ та оған өзгеше құқықтық факторлар әсер ететінін әрдайым естен шығармауымыз керек. Олар – азаматтық қағидалар, құқық пен бостандық кепілдіктері. Адамның құқықтары мен

міндеттері көптеген құқық салаларында тұжырымдалған. Солардың ішінде адамның қоғамдық жағдайын дәріптеуде мемлекеттік құқық саласының атқаратын рөлі ерекше. Әсіресе, адамның, азаматтың құқықтық мәртебесінің негізгі Қазақстан Республикасының Конституциясында белгіленген. Оған мыналар кіреді: азаматтылық, адам мен азаматтың құқықтық жағдайының конституциялық принциптері, олардың негізгі құқықтары мен бостандықтары (азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени), конституциялық міндеттер. Бұл адамның құқықтық жағдайының басты элементі, ядросы. Құқықтық мәртебенің негіздері адамның қоғамдағы жағдайын анықтауда басты шешуші рөл атқарады, өмірлік маңызы бар, мазмұны Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-тарауында берілген (10-39-баптар) [2, 3 б.].

Адамның құқықтық жағдайы мұнымен шектелмейді. Азаматтардың өзге құқықтары мен міндеттері көптеген әр түрлі құқық салаларында тұжырымдалады, бірақ та бұлар негізгі құқықтарға, бостандықтар мен міндеттерге бағынышты, оларды одан әрі дамытуға және нақтылана түсуіне бағытталған. Адам мен азаматтық құқықтық жағдайына мінездеме беру үшін, алдымен, адам, тұлға, азамат ұғымдарының арақатынасын ажыратуымыз, олардың конституциядағы құқықтық мәртебесінің принциптерін және негізгі белгілерін анықтауымыз қажет. Осы мәселеге талдау жасамастан бұрын «адам», «тұлға» және «азамат» ұғымдарын айқындап алу керек. Кейбір еңбектерде адам, тұлға, азамат ұғымдары олардың арасында белгілі бір айырмашылық бар болса да, бірқатар жағдайда бір мәндес сөздер ретінде қолданылады. «Адам» ұғымы жеке адамның биологиялық әлеуметтік табиғатын білдіреді. Оны тірі жәндіктің өкілі ретінде қарауға тиіспіз. Биологиялық жаратылыс ретінде «саналы адам» (*homo sapiens*)

деңгейіне жеткен адам дамуы өте баяу өтеді. Мыңдаған жылдар бойы адам денесінің анатомиялық құрылысы, оның ағзасы өзгерген жоқ десе де болады. Ал әлеуметтік яки тұлға сипатындағы тұрғыдан алғанда адам дамуының орасан зор өрлеу жолынан өтті. Кез-келген нақты адам тұлға болып саналады және ол табиғи және әлеуметтік ерекшеліктерге ие бола алады.

Тұлға дегеніміз – нақты қоғамдық-экономикалық құрылымның мүшесі ретінде адамды сипаттайтын ерекшеліктердің жиынтығын білдіреді. Тұлғаның қайталанбас даралығы адамдардың белгілі бір әлеуметтік тобының өкілі ретінде адамға тән кейбір ортақ белгілерді де қамтиды: оларға ұлты, кәсібі, әлеуметтік жағдайы және оның қоғамда алатын орны, жауаптылығы, тағысын тағы жатады. Тұлғаның осындай жалпы сипаттарының жиынтығы оның әлеуметтік бейнесін айқындайды. Дәлірек айтсақ, жұмысшының, ғалымның, саясаткердің, зейнеткердің, қылмыскердің тұлғасы туралы айтуға болады [3, 2 б.].

Қазақстан Республикасында тұлға нарықтық қатынастарға өту жағдайында материалдық игіліктер өндірісі саласында, оны бөлу мен айырбастау жоғары деңгейдегі еркіндікті иеленеді. Қазіргі уақытта әрбір азамат өнеркәсіп кәсіпорнының, сауда мен өзге қызмет көрсету салаларындағы кәсіпорындардың жеке немесе ұжымдық меншік иесі яки орташа немесе ірі бизнесмен бола алады. Бірақ өмірде кездесетін белгілі бір объективтік не субъективтік жағдайларға байланысты адам өзін тұлға ретінде сезінбеуі де мүмкін. Оған мысал ретінде адамның жүйке жүйесінің ауруына байланысты оны сот іс-әрекетке қабілетсіз деп тануын алсақ та жеткілікті [3, 34 б.].

Азамат ұғымы публистикалық мағынасында жиі қолданылады, ол адам – өз Отанының ұлы немесе қызы деген ұғымды білдіреді. Басқаша мағынасында бұл ұғымы

адамның кез-келген мемлекетпен емес, тек өз елімен ғана құқықтық байланыста екендігін аңғартады (мәселен, адамның монархиялық мемлекетпен құқықтық байланысы «бодан» ұғымымен сипатталады). Оның тығыз байланыстылығын мынадан көруге болады: мемлекет азаматтарға толық құқықтары мен бостандықтарын белгілеп берсе, ал азаматтар заңды түрде белгіленген сыйлықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу, т.с.с. жүзеге асырады.

Қолданыстағы Конституцияда «азамат» термині қолданылған кезде Қазақстан Республикасының азаматы жиі айтылады. Мәселе мынада: басқа мемлекеттерде тұратындар сияқты Қазақстан аумағында тұрып жатқандардың бәрі бірдей оның азаматы болып табылады. Олардың арасында шетелдік азаматтар немесе азаматтығы жоқ адамдар болуы мүмкін. Олардың құқықтары мен бостандықтарының сол мемлекет азаматтарына қарағанда аздығы – мысалы, кейбір саяси және әлеуметтік экономикалық құқықтардың, соның ішінде сайлауға не сайлануға, әскер қатарына алынуға, жоғары лауазымды қызметке көтерілуіне болмайтындығы. Жалпы алғанда, Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар Республика азаматтары үшін белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ міндеттер атқарады [4, 25 б.].

Адамның өмір сүру құқығын іс жүзіне асырған кезде оның туу фактісі ғана қажет, ал оның азамат пен тұлға қасиеттеріне ие болу міндетті емес. Бұдан басқа құқықтарды іс жүзіне асырған кезде адамның тұлға, азамат болуы шарт.

Адамның жиынтық заңдық атауы түрінде «азамат» ұғымы Аристотель заманынан бері белгілі. Ежелгі орыс тілінде «азамат» сөзі қалалық тұрғынын айқындау үшін

қолданылады. XVII ғасырлардың аяғынан бастап бұл сөз қалалық тұрғындар жөнінде ғана емес, осы мемлекеттің кез келген тұрғынына қолданылатын болады [5, 69-75 б.].

Қазіргі қазақ, орыс тілдерінде азамат сөзі осы мемлекеттің тұрақты халқына жататын, заңда белгіленген құқықтарды пайдаланатын, сондай-ақ барлық міндеттерді орындайтын адамға қатысты айтылады. Сөздің осы аталған мәні Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы (1991 жылғы желтоқсанның 20-сы) Заңның негізінде алынады. Сөйтіп, адам мен азаматтың конституциялық-құқықтық мәртебесі дегеніміз – бұл жеке тұлғаның құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің жиынтығы, сонымен қатар оларды іс жүзіне асырудағы құқық нормаларында бекітілген заңды кепілдіктер.

Құқық пен бостандықтың тарихи дамуында үш толқын айқын бөлінеді. Оның біріншісі – конституционализм ағымынан көрінеді. Ол кезде конституциялық актілерде құқық пен бостандықтардың екі тобы бекітілген болатын. Олар азаматтық (өзіндік) құқықтар мен бостандықтар (мәселен, жеке адамға ешкімнің тиіспеуі, тұрғын үйге қол сұғылмауы, т.б.) және саяси құқықтар мен бостандықтар – сайлау құқығы, сөз, баспасөз еркіндігі, т.с.с.[6, 9 б.].

XX ғасырдың бірінші тоқсанында, әсіресе ортасында конституцияларда әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтар блогы дүниеге келді (еңбек ету құқығы, білім алу құқығы, ғылым мен мәдени жетістіктерін пайдалану және т. с. с.). Бұл екінші толқын болатын.

XX ғасырдың екінші жартысында пайда болған кең ауқымды проблемаларды шешуде үшінші толқынның әсері күшті болды. Соның салдарынан адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы ортаны қорғау құқығы, ақпарат құралдарын пайдалану құқығы және т.б.

Құқықтар мен бостандықтардың, со-

нымен бірге, міндеттердің дамуы, олардың шеңберінің тұрақты кеңеюі нақтылы топтастыруды қажетсінді. Әуел бастан-ақ құқықтарды, бостандықтарды адам құқығына және азамат құқығына бөлу керек деген болатын. Артынан бұларды басқаша да – адамның, азаматтың, жеке және ұжымдық құқықтары, бостандықтары мен міндеттеріне деп бөлуге болатындығы дәлелденді. Әрине, адамның және азаматтың көптеген құқықтары, бостандықтары мен міндеттері өзіндік сипаттарына қарағанда жеке-шелеу болатындығы белгілі, бірақ, мысалы ереуілге шығу құқығы жекешеден гөрі ұжымдық болатыны сөзсіз. Өйткені, жеке адамның ереуілге шығуы – бұл жұмыстан бас тарту, дәлелсіз себептермен жұмысқа шықпай қалу дегенді білдіреді [7, 302 б.].

Құқықтарды, бостандықтарды және міндеттерді негізгі және қосымша деп ажыратуға болады. Әрине, соңғы біріншісіне тәуелді. Мысалы: негізгі құқыққа азаматтың мемлекет ісін басқаруға қатысуы жатса, ал оның сайлауға құқығы, алдыңғылардан туындайды.

Құқықтарды, бостандықтарды және міндеттерді топтастырған уақытта ең бастысы оларды мәніне, мазмұнына қарай бөлу. Осыларды негізгі үш топқа бөлу принципі теорияда өз орнын тапты. Бірінші топ – бұл өзіндік немесе азаматтық құқықтар, бостандықтар мен міндеттер. Екіншісі – саяси. Үшіншісі – экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар, бостандықтар мен міндеттер.

Бұлардың әрқайсысына тоқталмастан бұрын Қазақстан Республикасындағы тұлғаның, жеке адамның құқықтық мәртебесіне көңіл аударған жөн.

Адамның қоғамдағы алатын орнын анықтауда мынадай принциптер ерекше рөл атқарады:

1. Заң мен сот алдында жұрттың бәрінің теңдігі (ҚР Конституциясының 14-ба-

бының 1-тармағы). Құқық пен бостандықтың теңдігіне кепілдіктер адамның тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүлктік жағдайына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдайларға қарамастан іске асырылады. Және де тең құқықтықты сақтауға кепілдіктер беріледі. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қандай да бір түрде әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық тіл немесе діни нанымдары белгілері бойынша шектеуге жол берілмейді. Құқықтың теңдігі (яғни тең құқықтық) экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени өмірдің барлық салаларында қамтамасыз етіледі. Мемлекеттің заңдарында әйел мен еркектің тең құқықтығын ерекше атап көрсетеді. Мысалы, әйелдерге білімге, қандай да болсын мамандыққа, олардың денсаулығына зиянды еңбектен басқасының бәріне еркектермен бірдей жол ашық. Қазақстанда тепе-тең еңбекақысын бірдей төлеу принципі дәйекті түрде жүзеге асырылуда. Қоғамдық өмірдің түрлі салаларында ерлермен бірдей жағдайға ие болып, әйелдер мемлекеттік басқару ісіне белсене араласуда.

2. Конституциялық құрылыс негіздеріндегі принциптің бірі – Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтары мен бостандықтарының толықтылығы. Жоғарыда сөз етілген бойынша Қазақстан төңірегінде әрбір азамат барлық құқықтар мен бостандықтарға ие (және тең конституциялық міндеттер атқарады). Ал шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдардың сондай құқықтары мен бостандықтары шектеулі.

3. Негізгі құқықтар мен бостандықтардың ажыратылмайтындығы және олардың заңсыз шектеуіне тыйым салынуы – бұл адам мәртебесі негіздерінің конституциялық бекітілуінің тағы да бір бастылығы. Қазақстан Республикасының Конституция-

сында «Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды», - делінген (12-бабының 2-тармағында). Бұл Республика Конституциясының және соған сәйкес келетін өзге де нормативтік құқықтық құжаттардың нормаларымен белгіленген шеңберінде адам құқықтары мен бостандықтарының тізбегіне мемлекет кепілдік береді деген сөз.

Адамның бұл аталған құқықтары мен бостандықтарын абсолютті деп тану – олар Қазақстан Республикасында тұратын әрбір адамға оның Республика азаматтығында болу-болмауына қарамастан қолданылады дегенді білдіреді. Бұл құқықтар мен бостандықтардың ажырағысыздығы Конституция белгілеген құқықтар мен бостандықтардан Конституцияда және соған сәйкес қабылданған заңдарда көзделгеннен басқа жағдайларда адамды ешкім де, соның ішінде мемлекет те айыра алмайтындығын танытады. Біздің елімізде заңдар мен нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыларға қарай анықталады. Демек, қандай да болмасын, заңдардың адам мен адамзаттардың құқықтары мен бостандықтарын тежеуге немесе жойып жіберуге бағытталған кері әсері болмайды. Осыған байланысты мемлекет билігі үш тармағының жұмысында азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін конституциялық негізде бекітуге (заң шығару), нақты іске асыруға (атқару) және тиісінше қорғауға (сот) айрықша мән беріледі [8, 125 б.].

Жаңа уақыт адамның құқығы мен бостандығы дүниеге өзімен бірге келетінін негіздейтін табиғи құқық идеяларының пайда болуымен сипатталды. Әртүрлі теориялық құрылымдар тұлға мен мемлекет қайшылығын еңсеру қажеттігін негіздеді. Адамның құқықтары мен бостандықтарына артықшылық беру қағидаларын жария

ету «адам-мемлекет» мәселесіне құрсаулық жүйе тұрғысынан түсінік беруден үзілді-кесілді бас тартуды білдіреді. Тоталитарлық жүйе кезінде адам орасан зор мемлекеттік машинаның титімдей бір бөлігіне айналады (бұл әсіресе Сталиннің жеке басына табыну жылдарында айрықша байқалды). Адам мемлекет үшін емес, мемлекет адам үшін жаратылған, олардың қатынастарының ендігі басты қағидаты (1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясында негізі қаланған) осындай. «Қымбат қазына» ұғымы конституциялық мәтінге енгеннен кейін іс жүзінде адамгершілік санат бола отырып, құқықтық санатқа да айналады және қоғам мүшелерінің баршасы үшін – мемлекет билігі қолында барларға да, жоқтарға да міндетті ереже болып табылады.

Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін. Құқық үстемдігі нақты жүзеге асырылған кезде адам мен азаматтың құқықтырының сақталуына кепілдік беріледі. Бұл принципті мемлекет те, азаматтар да бұлжытпай орындауы қажет. Әсіресе мемлекеттік органдардың қызметшілерінің кәсіби құқықтық мәдениеті осы қағидатты орындауға үлкен рөл қосады деп ойлаймыз. Құқықтық мәдениет пен құқықтық сананың негізі болып табылатын құқық үстемдігі барлық салаларда маңызды басымдық болып қалыптасуы қажет. Мемлекетіміздің қатарына қосылуды мақсат қылып отырған отыз озық елдің кәсіби құқықтық мәдениетті дамытудағы басты ұстанымдарының бірі – заңдылық принцип.

Қорытынды

Адам құқықтары, құқық үстемдігі және әл-ауқаттың гүлденуі бір-бірімен тығыз байланысты. Азаматтары өздерінің бі-

лімдері мен біліктерін еркін түрде жүзеге асырып, тиісті құқықтық жағдай мен қорғау қамтамасыз етілген елдерде қарқынды даму орын алады. Ал керісінше заңсыздық, зорлық және жемқорлық болған елде даму болуы мүмкін емес.

Құқық үстемдігінің тұжырымдама ретіндегі мақсаты – адам құқықтарын қорғау. Құқық үстемдігінің мәні адамдар мен мемлекетке үстемдік жүргізу. Ол дегеніміз, әрбір адамның өзінің қоғамдағы мәртебесіне қарамай құқыққа бағынуы. Құқық үстемдігі құқыққа сәйкес қатынастарды жай ғана реттеп қана қою емес, ол әділеттілік пен экономикалық дамудың кепілі.

Осыдан келіп туындайтын біздің ұсыныстарымызды назарға алу Қазақ еліндегі құқық үстемдігінің одан әрі дамуына, әділетті қоғам қалыптастыруға өзінің оң ықпалын тигізеді деп ойлаймыз:

- тұрғындардың құқықтық сауаттылығын жан-жақты көтеру, білім берудің бар-

лық деңгейінде адам құқықтары туралы элективті пәндер енгізіп, әлеуметтік аз қамтылған азаматтарға тегін құқықтық көмек беру жүйесін дамыту;

- азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жүйелі қорғау үшін негізделген әкімшілік әділет институтын тиімді пайдалану;

- адамдардың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудың қосымша мүмкіндігін қалыптастыру үшін жасанды интеллект тетіктерін қолдану.

Ғылыми зерттеудің ережелері Әділетті Қазақстан доктринасын, құқық үстемдігі, заң шығару процесі, мемлекеттік биліктің институттарын жетілдіру үрдісінде пайдаланылуы мүмкін. Сонымен қатар, құқық үстемдігі, әділетті қоғам туралы тұжырымдар мемлекет және құқық теориясы, конституциялық құқық, салыстыстырмалы құқықтану және тағы басқа ғылымдардың даму бағытының негізін қалыптастыруда қолданылады.

Пайдаланылған қайнар көздер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы, Жеті Жарғы, 1995. 32 б.
2. Кенжалиев З.Ж. Конституция және қоғамдық сана // Егемен Қазақстан, 25 тамыз, 2005, 12 б.
3. Әбсаттаров М. Еуропалық сот – адамның құқығының қорғаушысы// Ақиқат, №8, 2006, 26 б.
4. Тасболатов А. Бостандық пен құқық кепілі // Егемен Қазақстан, 2007, 12б
5. Жоламан Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. -Алматы, 2004, 279 б.
6. Қосекеев К. Адам құқығы мен бостандығы – жедел іздестіру қызметінің басты қағидасы // Егемен Қазақстан , 2006, 9-б
7. Табанов С.А. Салыстырмалы құқықтану негіздері. -Алматы, 2003,302 б.
8. Табанов С.А. Құқық теориясы мен сот жүйесінің конституциялық негіздері. - Алматы, 2003, 125 б.

УДК 349.227

ЕРОХИНА Татьяна Вячеславовна

Заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Саратов мемлекеттік заң академиясы еңбек құқығы кафедрасының доценті

РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНДАҒЫ ЕҢБЕК ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ЖЕКЕЛЕГЕН ӘДІСТЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада қызметкердің еңбек құқықтарын өзін-өзі қорғау, тараптардың келісімі бойынша және өз қалауы бойынша еңбек шартын бұзу құқығы туралы еңбек заңнамасы мен сот практикасының ережелеріне жұмыс берушінің бұл туралы ескертуінің екі апталық мерзімі аяқталғанға дейін талдау жасалады. Қызметкерлердің еңбек құқықтарын өзін-өзі қорғауды қолдану проблемаларына, қызметкердің бастамасы бойынша мерзімінен бұрын жұмыстан шығаруға негіз болатын себептердің заңды тізбесінің болмауына, сондай-ақ тараптардың келісімі бойынша еңбек шартын тоқтату тәртібін құқықтық реттеудің жеткіліксіздігіне назар аударылады. Зерттеу нәтижелері бойынша белгіленген мәселелерді нормативтік шешудің нұсқалары ұсынылды.

Түйін сөздер: еңбек заңнамасы; қорғау тәсілдерінің тиімділігі; еңбек құқықтары; еңбек құқықтарын қорғау; еңбек құқықтарын қорғау тәсілдері; өзін-өзі қорғау; сот арқылы қорғау; жұмысты тоқтата тұру.

ЕРОХИНА Татьяна Вячеславовна

Кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры трудового права, Саратовская государственная юридическая академия

ВОПРОСЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОТДЕЛЬНЫХ СПОСОБОВ ЗАЩИТЫ ТРУДОВЫХ ПРАВ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Аннотация. В статье проводится анализ положений трудового законодательства и судебной практики о праве работника на самозащиту трудовых прав, на расторжение трудового договора по соглашению сторон и по собственному желанию до истечения двухнедельного срока предупреждения об этом работодателя. Обращается внимание на проблемы применения самозащиты работниками трудовых прав, на отсутствие легального перечня причин, служащих основанием для досрочного увольнения по инициативе работника, а также на недостаточность правового регулирования порядка прекращения трудового договора по соглашению сторон. По итогам исследования предложены варианты нормативного решения обозначенных проблем.

Ключевые слова: трудовое законодательство; эффективность способов защиты; трудовые права; защита трудовых прав; способы защиты трудовых прав; самозащита; судебная защита; приостановление работы.

EROKHINA Tatyana Vyacheslavovna

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor Associate Professor of the Department of Labor Law Saratov State Law Academy

ISSUES OF THE EFFECTIVENESS OF CERTAIN WAYS OF PROTECTING LABOR RIGHTS IN THE RUSSIAN FEDERATION

Annotation. *The article analyzes the provisions of labor legislation and judicial practice concerning the employee's right to self-defense of labor rights, to terminate an employment contract by agreement of the parties and at his own request before the expiration of a two-week warning period to the employer. Attention is drawn to the problems of self-defense of labor rights by employees, the lack of a legal list of reasons serving as the basis for early dismissal at the initiative of the employee, as well as the insufficiency of legal regulation of the procedure for terminating an employment contract by agreement of the parties. Based on the results of the study, options for regulatory solutions to the identified problems were proposed.*

Keywords: *labor legislation; effectiveness of protection methods; labor rights; protection of labor rights; ways to protect labor rights; self-defense; judicial protection; suspension of work.*

Введение

Надлежащая реализация гражданами права на труд, его защита и охрана имеют большое значение для укрепления законности и стабильности трудовых правоотношений [1, 44 с.]. Трудовое законодательство современной России предусматривает достаточно разнообразные способы для защиты трудовых прав граждан. Трудовой кодекс РФ не отдает предпочтения какому-либо правозащитному способу, не устанавливает приоритет одного способа перед другим, не содержит условия об обязательности досудебного урегулирования конфликтов, предоставляя гражданам свободу выбора любого доступного им варианта для защиты своих прав. Особый интерес среди способов защиты прав работников представляют самозащита и обращение в суд. При этом эффективность их применения не всегда достигает своей цели, в том числе по причине несовершенства правового регулирования как самого

правозащитного механизма, так и отношений, в рамках которых возникает потребность восстановления нарушенных прав.

Цель настоящей работы состоит в установлении правовой природы самозащиты как основного способа защиты трудовых прав работников системы здравоохранения, выявлении проблем его применения и поиске путей решения. Задачами исследования является проведение анализа нормативных положений и судебной практики по вопросам применения медицинскими работниками отдельных способов самозащиты трудовых прав, в том числе в связи с задержкой выплаты заработной платы, а также выработка на его основе предложения по оптимизации существующего правового регулирования по вопросам защиты трудовых прав.

Материалы и методы

Методологическую основу исследования составили закономерности ди-

алектического материализма, а также совокупность общих и специальных методов познания.

В качестве общенаучных методов применялись анализ и синтез, индукция и дедукция, конкретизация, абстрагирование, системный, субстратный и структурный подходы. Среди частнонаучных методов были использованы сравнительно-правовой, формально-юридический, логический методы, а также описание и анализ документов.

Результаты и обсуждение

Права и свободы в сфере труда, будучи частью основных прав и свобод человека, провозглашенных основным законом России в качестве высшей ценности, подлежат государственной защите. Более того, российская Конституция вменяет государству обязанность по защите прав и свобод человека и гражданина (ст. 2 Конституции РФ) [2].

Защита прав и свобод сторон трудового договора провозглашена в качестве цели трудового законодательства (ст. 1 ТК РФ), а ключевые принципы правового регулирования отношений, входящих в предмет трудового права, признают осуществление государственного контроля (надзора) за соблюдением государственных гарантий по обеспечению прав работников и работодателей; обеспечение права каждого на государственную, в том числе судебную защиту его трудовых прав и свобод; осуществление профсоюзного контроля за соблюдением трудового законодательства и иных актов, содержащих нормы трудового права (ст. 2 ТК РФ) [3]. Предусмотренность обозначенных положений в национальном трудовом законодательстве

обусловлена позицией Международной организации труда. Последняя, «считая, что защита работников является стержнем мандата Международной организации труда и соответствует принципам, заложенным в Декларации МОТ 1998 года об основополагающих принципах и правах в сфере труда, а также в Программе достойного труда», приняла рекомендации для государств-участников для разработки и применения национальной политики защиты работников в условиях индивидуального трудового правоотношения [4].

Следуя названным нормам, российское трудовое законодательство располагает целым рядом правозащитных механизмов, направленных на соблюдение и обеспечение трудовых прав и свобод. В их числе следует выделить специфические, законодательно установленные, свойственные лишь отрасли трудового права, способы защиты прав и свобод участников трудовых правоотношений. В частности, статья 352 ТК РФ к основным способам защиты трудовых прав и свобод относит самозащиту работниками трудовых прав, профсоюзную защиту трудовых прав и законных интересов работников, федеральный государственный контроль (надзор) за соблюдением трудового законодательства и судебную защиту.

Из названных способов защиты трудовых прав особого внимания заслуживают самозащита, как самый простой в применении, но при этом непопулярный и малоизученный правозащитный инструмент, и судебная защита, как наиболее распространенный, универсальный, эффективный, пользующийся высоким доверием граждан способ защиты.

Несмотря на столь полярные характеристики, оба способа защиты трудовых прав и свобод отнесены законодателем к основным, и являются в равной степени эффективными. Кроме того, защита трудовых прав как первым, так и вторым способом имеет свои несовершенства правоприменительного характера. Поэтому ни судебная защита, ни самозащита не могут гарантировать ни одной стороне трудового договора достижение желаемого результата.

Дело в том, что самой распространенной причиной неудач при применении рассматриваемых способов защиты трудовых прав является неверное толкование и, как следствие, неправильное применение тех или иных норм трудового законодательства. Однако нередко неудачи правозащитного толка обусловлены также несовершенством правового регулирования трудовых и иных, непосредственно связанных с ними отношений. Именно о них пойдет речь далее в настоящей работе.

Рассматривая проблемы применения самозащиты работником трудовых прав следует обратить внимание на тот факт, что данный способ имеет ограниченный перечень оснований его применения. В частности, право на самозащиту возникает при наступлении следующих обстоятельств: требование выполнения работы, не предусмотренной трудовым договором (ч.1 ст. 379 ТК РФ); задержка выплаты заработной платы на срок более 15 дней (ч.2 ст. 142 ТК РФ); непосредственная угроза жизни и здоровью работника (ст. 219, ч.1 ст. 379 ТК РФ).

Особого внимания заслуживает вопрос о формах самозащиты работников.

Часть 1 ст. 379 ТК РФ называет лишь одну форму самозащиты трудовых прав – отказ от выполнения работы. Вместе с тем, в случае задержки выплаты заработной платы на срок более 15 дней, Кодекс предоставляет работнику право приостановить работу (ч.2 ст. 142 ТК РФ). Учитывая, что названная норма относится к иным случаям, при которых работник имеет право отказаться от выполнения работы в целях самозащиты трудовых прав (ч.2 ст. 379 ТК РФ), приостановление работы также следует отнести к формам самозащиты. Причем рассматривать его можно как самостоятельную форму самозащиты, и как разновидность отказа от работы. Таким образом, Трудовой кодекс РФ в качестве форм самозащиты предусматривает право работника на отказ от работы и приостановление работы [5, 102 с.]. Более того, приостановление работы по указанному в ст.142 ТК РФ основанию можно отнести к «новой юридической конструкции - приостановлению трудового договора», предусмотренной ст. 351.7 ТК РФ [6, 5 с.].

Примечательно, что такая форма самозащиты как приостановление работы по причине задержки выплаты заработной платы на срок более 15 дней является недоступной для отдельных категорий работников и в условиях, предусмотренных в ч. 2 ст. 142 ТК РФ. При этом, по мнению Конституционного Суда РФ, «запрет использовать приостановку работы в порядке самозащиты права данных работников на своевременную и полную выплату заработной платы не может расцениваться как их дискриминация» [7].

Практика использования самозащиты позволяет сформулировать ряд проблем, вызванных несовершенством нормативно-правовой базы, регламентирующей данный способ защиты трудовых прав. Поскольку наиболее востребованной и дискуссионной формой самозащиты считается приостановление работы в связи с задержкой оплаты труда, остановимся на проблемных аспектах ее использования.

Прежде всего, обозначим проблемы, обусловленные правовой неопределенностью момента прекращения приостановления работы. Трудовой кодекс содержит лишь общие положения, относительно порядка прекращения приостановления работы, что представляется крайне недостаточным (ч.5 ст. 142 ТК РФ). Отсутствие должной правовой регламентации порядка прекращения приостановления работы зачастую приводит к неправильному толкованию и пониманию соответствующих норм, злоупотреблениям со стороны как работника, так и работодателя. В результате, неисполнение обязанности приступить к работе, в силу названных причин, может грозить работнику увольнением за прогул.

В частности, на практике имеют место случаи частичного погашения задолженности по оплате труда с уведомлением об этом работника. При этом из содержания ст. 142 ТК РФ не вполне ясно, связана ли обязанность возобновления работы с фактом получения соответствующего уведомления или с фактом выплаты долга? Достаточной ли для возобновления работы будет частичная выплата задолженности или погасить ее

работодатель должен в полном объеме? В силу обозначенной правовой неопределенности работники, получив уведомление о произведенной оплате труда в части, вполне резонно ожидая полной оплаты долга, работу не возобновляют, за что подвергаются увольнению за прогул. Некоторые судебные решения в таких случаях поддерживают работодателя. Однако вышестоящие судебные решения, принимая сторону работника, отмечают, что период приостановления работы длится до полного погашения задолженности. Выплата ее части не прерывает этот период и не является основанием для возобновления работы работником [8].

Также заслуживает внимания проблема несоблюдения работодателем требования ч.5 ст. 142 ТК РФ о направлении работнику уведомления о погашении задолженности по зарплате. Работодатели зачастую просто перечисляют работнику сумму долга по зарплате на банковскую карту, но не уведомляют его об этом. В результате, ожидавший уведомление от работодателя работник не возобновляет работу, и его увольняют за прогул. Такое увольнение суды признают правомерным, поскольку задолженность была фактически выплачена, соответственно дополнительного уведомления с указанием даты выплаты, в данном случае не требовалось [9]. Следовательно, в данном случае значение имеет именно факт погашения задолженности, а не уведомление о нем.

Таким образом, можно согласиться с А.Е. Цукаревым в том, что указанные проблемы приводят к редкому применению и низкой эффективности норм

главы 59 ТК РФ, поскольку воспользоваться правом на самозащиту работник не может без рисков для себя [10, 167 с.].

Судебная защита трудовых прав и свобод, в свою очередь, также имеет ряд проблемных аспектов, обусловленных несовершенством правового регулирования трудовых отношений. Рассмотрим их на примере положений Трудового кодекса о прекращении трудового договора по инициативе работника и по соглашению сторон.

Например, эффективность судебной защиты права на прекращение трудовых отношений по инициативе работника снижается в связи с отсутствием нормативно установленного перечня чрезвычайных обстоятельств в целях прекращения трудового договора до истечения двухнедельного срока предупреждения об увольнении, в срок, указанный в заявлении работника (далее – досрочное увольнение). Напомним, что ч.3 ст.80 ТК РФ допускает досрочное увольнение работника только в случаях, обусловленных невозможностью продолжения им работы (зачисление в образовательную организацию, выход на пенсию, установленное нарушение работодателем трудового законодательства и другие случаи). Открытый перечень обстоятельств, обуславливающих невозможность продолжения работником работы, а также буквальное толкование ч.3 ст. 80 ТК РФ и п. 22 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 17 марта 2004 № 2 свидетельствуют о том, что «уважительные причины, в

силу которых работник не может продолжать работу» носят оценочный характер. Следовательно, уважительность тех или иных причин определяется работодателем самостоятельно, а их перечень формируется под влиянием правоприменительной, в том числе судебной практики. При таком подходе, в условиях отсутствия нормативно установленного перечня оснований для досрочного увольнения, складывается весьма противоречивая судебная практика, когда одни и те же жизненные обстоятельства в одних случаях признаются уважительными в целях применения ч.3 ст.80 ТК РФ, а в других – нет¹.

Таким образом, существующее нормативное регулирование, толкования Верховного Суда Российской Федерации, разнообразная и противоречивая судебная практика не могут обеспечить эффективное использование ч. 3 ст. 80 ТК РФ. Эта проблема требует осмысления и принятия новых правовых решений, позволяющих внести коррективы в сложившуюся ситуацию [11, 33 с.].

На результативность судебной защиты трудовых прав при прекращении трудового договора по соглашению сторон оказывает влияние недостаточность представленного в ст. 78 ТК РФ правового регулирования указанного вопроса. Так, из содержания анализируемой нормы не явствует вид документа, которым стороны могут выразить свою волю о прекращении трудовых отношений. Нет понимания о том, нужно ли составлять соглашение в виде отдельного докумен-

1 См.: Апелляционное определение СК по гражданским делам Алтайского краевого суда от 16 апреля 2013 г. по делу № 33-3137-13 // Интернет-версия системы ГАРАНТ. URL: <https://demo.garant.ru/#/document/109108335/paragraph/54:22> / (дата обращения: 29.11.2023); Апелляционное определение Свердловского областного суда от 17 апреля 2012 г. № 33-4087/2012 // Интернет-версия системы ГАРАНТ. URL: <https://demo.garant.ru/#/document/35196903/paragraph/1:21> / (дата обращения: 29.11.2023).

та или достаточно одного заявления работника с последующим согласованием его с работодателем, либо допускается устная договоренность между сторонами договора? Отсутствуют и четкие нормативные правила заключения соглашения о прекращении трудового договора. Ввиду правовой неопределенности в оформлении увольнения по соглашению сторон работодатель допускает нарушение трудовых прав работников, защита которых впоследствии осуществляется в судебном порядке. Например, работодателем фактически принимались решения о прекращении трудовых отношений в одностороннем порядке, без составления соглашения, без согласия работника, без учета его мнения и желания², в то время, когда увольнение на основании ст. 78 ТК РФ зависит от взаимного волеизъявления сторон, и вне договоренности между работником и работодателем производиться не может.

Заключение

Таким образом, проведенный анализ трудового законодательства, регламентирующего способы защиты прав работников, а также практики его применения на конкретных примерах позволил сформулировать следующие предложения, направленные на оптимизацию правового регулирования рассмотренных способов защиты трудовых прав.

В частности, преодолеть сложности, возникающие при использовании работниками института самозащиты в случае задержки выплаты заработной платы, возможно посредством конкретизации

механизма его применения. В этой связи предлагается изменить ч.5 ст. 142 ТК РФ, изложив ее в следующей редакции: «Работник, отсутствовавший в свое рабочее время на рабочем месте в период приостановления работы, обязан выйти на работу не позднее следующего рабочего дня после фактической выплаты задержанной заработной платы в полном объеме, либо после получения письменного уведомления от работодателя о готовности произвести выплату задержанной заработной платы в полном объеме в день выхода работника на работу». Представляется, что данная формулировка, исключая неоднозначное и (или) ошибочное толкование норм ст. 142 ТК, позволит минимизировать риск увольнения работника, воспользовавшегося правом на самозащиту.

Повышению эффективности судебной защиты права на прекращение трудовых отношений по инициативе работника может способствовать нормативное установление перечня чрезвычайных обстоятельств, в силу которых работник обретает правом уволиться в удобный для него срок, до окончания двухнедельного периода предупреждения об увольнении.

В части совершенствования порядка оформления увольнения по соглашению сторон предлагается установить четкие и подробные правила прекращения трудового договора по соглашению сторон на законодательном уровне. При этом следует указать конкретный документ, которым будет фиксироваться желание обо-

2 Определение Верховного Суда РФ от 14 мая 2010 № 45-В10-7. Документ опубликован не был. Доступ из СПС «КонсультантПлюс»; Кассационное определение Верховного суда Удмуртской Республики от 23 мая 2011. Документ опубликован не был. Доступ из СПС «КонсультантПлюс»; Верховный суд Республики Карелия «Судебная практика по гражданским делам за II полугодие 2006 года» // Бюллетень Верховного Суда Республики Карелия. 2007. № 1(16).

их участников трудовых отношений на их прекращение, а также предусмотреть письменную его форму. Подобное регулирование будет способствовать соблюдению и защите трудовых прав граждан.

Подводя итог вышесказанному, сто-

ит отметить, что защита трудовых прав, независимо от избранного способа, не может быть эффективной без должной нормативной оптимизации подлежащих применению положений трудового законодательства.

Список использованных источников:

1. Ковалева Е.А. Защита и охрана трудовых прав работников // Трудовое право в России и за рубежом. – 2023. – № 1. – С. 44 - 47.
2. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020) // Официальный интернет-портал правовой информации <http://www.pravo.gov.ru>, 04.07.2020; 06.10.2022.
3. Трудовой кодекс Российской Федерации от 30 декабря 2001 № 197-ФЗ (ред. от 06.04.2024) // СЗРФ. 2002. № 1 (ч. 1). Ст. 3; Официальный интернет-портал правовой информации <http://pravo.gov.ru> - 06.04.2024.
4. Рекомендация № 198 Международной организации труда «О трудовом правоотношении» [рус., англ.] (Принята в г. Женеве 15.06.2006 на 95-ой сессии Генеральной конференции МОТ) // Доступ из СПС «КонсультантПлюс».
5. Ерохина Т.В. Самозащита трудовых прав как элемент профессионального и карьерного развития медицинских работников // Эффективный менеджмент здравоохранения: стратегии инноваций: Сборник материалов III Международной научно-практической конференции. Редколлегия: А.С. Федонников [и др.]. Саратов, 2022. С. 100-104.
6. Лушников А.М., Лушникова М.В. Современное российское трудовое право: глобальные вызовы в контексте риска и неопределенности // Трудовое право в России и за рубежом. – 2023. – № 1. – С. 2-5.
7. Определение Конституционного Суда РФ от 02 марта 2006 № 60-О «Об отказе в принятии к рассмотрению жалобы гражданина Сазонова Владимира Григорьевича на нарушение его конституционных прав положениями статей 124, 142 и 234 Трудового кодекса Российской Федерации» // Вестник Конституционного Суда РФ. 2006. № 4.
8. Апелляционное определение Нижегородского областного суда от 20 марта 2018 по делу № 33-2117/2018 // СПС «Консультант Плюс».
9. Апелляционное определение Ульяновского областного суда от 29 сентября 2015 по делу № 33-4012/2015 // СПС «Консультант Плюс».
10. Цукарев А.Е. Актуальные проблемы самозащиты трудовых прав / А.Е. Цукарев // Контентус. – 2020. – № 5. – С. 159-169.

УДК 347.441

ХРУЛЕВА Вера Владимировна

Заң ғылымдарының кандидаты, ФМБЖББМ «Ресей мемлекеттік Әділет университеті» Орталық филиалының азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының доценті

РЕСЕЙ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҒЫНДА ШАРТ БОСТАНДЫҒЫ ҚАҒИДАТЫН ТЕРІС ПАЙДАЛАНУ ҰҒЫМЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Бұл мақала Азаматтық құқықтағы келісім-шарт бостандығы принципін теріс пайдалану мәселесіне арналған. Автор осы принциптің мәні мен мазмұнын, оның Ресейдің құқықтық жүйесіндегі орны мен маңыздылығын талдайды, бұл көріністің негізгі формалары қарастырылады. Азаматтық айналым субъектілерінің шарттарды жасасу және орындау еркіндігін теріс пайдалануын анықтауға және жіктеуге, сондай-ақ олардың алдын алу және реттеу әдістері мен тәсілдеріне назар аударылады. Сот практикасы мен теориялық тәсілдерге талдау жүргізіледі. Автор тараптардың әділдігі мен тең құқығын қамтамасыз ету үшін шарт бостандығы қағидатын теріс пайдалануға қарсы іс-қимыл саласындағы заңнама мен сот практикасын жетілдіру қажет деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: шарт еркіндігі, шарт, теріс пайдалану, азаматтық құқық, азаматтық-құқықтық жауапкершілік, сақтамау.

ХРУЛЕВА Вера Владимировна

Кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры гражданско-правовых дисциплин, Центральный филиал ФГБОУВО «Российский государственный университет правосудия»

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПОНЯТИЯ ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ПРИНЦИПОМ СВОБОДЫ ДОГОВОРА В РОССИЙСКОМ ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме злоупотребления принципом свободы договора в гражданском праве. Автор анализирует сущность и содержание данного принципа, его место и значение в правовой системе России, рассматриваются основные формы этого проявления. Внимание уделяется определению и классификации злоупотреблений субъектами гражданского оборота свободой заключения и исполнения договоров, а также методам и способам их предотвращения и урегулирования. Проводится анализ судебной практики и теоретических подходов. Автор приходит к выводу, что для обеспечения справедливости и равноправия сторон необходимо совершенствование законодательства и судебной практики в области противодействия злоупотреблению принципом свободы договора.

Ключевые слова: свобода договора, договор, злоупотребление, гражданское право, гражданско-правовая ответственность, несоблюдение.

KHRULEVA Vera Vladimirovna

Candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Civil Law Disciplines, Central Branch of the Federal State Budgetary Educational Institution "Russian State University of Justice"

SOME ISSUES UNDERSTANDING THE CONCEPT OF ABUSE THE PRINCIPLE OF FREEDOM OF CONTRACT IN RUSSIAN CIVIL LAW

Annotation. This article is devoted to the problem of abuse of the principle of freedom of contract in civil law. The author analyzes the essence and content of this principle, its place and significance in the Russian legal system, and examines the main forms of this manifestation. Attention is paid to the definition and classification of abuses by subjects of civil turnover of the freedom to conclude and execute contracts, as well as methods and methods of their prevention and settlement. The analysis of judicial practice and theoretical approaches is carried out. The author concludes that in order to ensure justice and equality of the parties, it is necessary to improve legislation and judicial practice in the field of countering abuse of the principle of freedom of contract.

Keywords: freedom of contract, contract, abuse, civil law, civil liability, non-compliance.

Введение.

Свобода заключения договора является одним из основных принципов гражданского права, способствующим развитию предпринимательства, инноваций и конкуренции. Однако, в условиях быстро меняющейся экономической среды, существует риск злоупотребления этим принципом. Рассмотрение данной темы не только соответствует потребностям развития юридической науки, но и имеет практическую значимость для правоприменительной практики. Целью данного исследования является изучение научных взглядов и подходов к определению понятия злоупотребления принципом свободы договора в российском гражданском праве, разработка практических рекомендаций по минимизации рисков их возникновения. Задачи исследования включают анализ существующей юридической литературы, нормативных актов и судебной практики, а также выявление основных аспектов применения принципа свободы договора и возможных случаев его злоупотребления в современной российской правовой практике.

Материалы и методы

Материалы исследования основаны на нормативных актах российского гражданского права, а также судебной практики, отражающей случаи злоупотребления принципом свободы договора. Методы: в процессе работы над статьей использовались общенаучные (анализ, синтез, обобщение) и специальные (изучение правоприменительной практики) методы познания.

Результаты, обсуждение.

Сформулировано понятие злоупотребление свободой договора, рассмотрены его особенности, формы. Обозначены некоторые аспекты важности развития теории изучения злоупотребления принципа свободы договора. Заключение. Констатируется, что для дальнейшего развития гражданско-правовой науки необходимо стимулировать дальнейшие исследования и разработку концепций, направленных на более глубокое понимание и эффективное регулирование случаев злоупотребления принципом свободы договора в современном гражданском праве.

В ст. 1 Гражданского кодекса Российской Федерации (далее по тексту – ГК РФ) как в важнейшей норме гражданского законодательства заложены основные отраслевые принципы гражданского права, среди которых отводится место и свободе договора [1]. Провозглашенный в ГК РФ принцип свободы договора закрепляется в ст. 421 ГК РФ. Он означает, что стороны вправе по своему усмотрению заключать или не заключать договор, выбирать вид заключаемого договора, в том числе и смешанный, а также определять условия договора.

Конечно, в современной науке актуальным является вопрос эффективной реализации отраслевых принципов гражданского права в связи с необходимостью адаптации правовых норм к быстро меняющимся социально-экономическим условиям. В контексте гражданского права это означает, что необходимо обеспечить максимально эффективное функционирование и применение таких принципов, как свобода договора, равноправие сторон, защита прав собственности и другие. Это важно, так как отраслевые принципы гражданского права являются основой для регулирования гражданско-правовых отношений и определяют основные принципы и ценности, на которых строится данная отрасль права. Эффективная реализация этих принципов способствует обеспечению справедливости, предсказуемости и устойчивости гражданско-правовых отношений, что является важным фактором для развития экономики и общества в целом. Однако, с учетом динамичного развития современного общества и экономики, возникают новые вызовы и проблемы, требующие постоянного анализа и модернизации отраслевых принципов гражданского права. Возникают проблемы, связанные со злоупотреблением правом вообще, и соответственно злоупотреблением свободой договора, в частности.

Злоупотребление правом представляет собой серьезную проблему в современном обществе. Это может привести к нарушению баланса интересов, несправедливым результатам и ущемлению прав других лиц. Злоупотребление свободой договора, в свою очередь, является одним из проявлений данной проблемы в гражданском праве. Например, стороны могут использовать свободу заключения договоров для достижения недобросовестных целей, вводя в заблуждение другую сторону, скрывая информацию или включая недостаточно четкие или неправомерные условия в договор. Это может привести к неправомерным сделкам, ущемлению прав одной из сторон, а также к нарушению принципов справедливости и добросовестности. В юридической литературе данная проблема остается дискуссионной.

А. А. Малиновский считает, что «имеющиеся научные публикации не раскрывают в достаточной мере особенностей проявления этого явления в различных отраслях права и не излагают четких оснований разграничения со смежными явлениями» [2, 50 с.]. Профессор А. В. Волков пишет: «широкий спектр работы принципов права предопределяет их уязвимость для злоупотребительного использования, несмотря на то, что сами по себе они всегда сохраняются в неизменном виде независимо от того, следуют им или нет» [3, 76 с.]. В 1970-е годы В. П. Грибанов в своей книге «Осуществление и защита гражданских прав» предложил рассматривать злоупотребление правом как особый тип гражданского правонарушения, при котором управомоченное лицо осуществляет принадлежащее ему субъективное право с использованием недозволенных конкретных форм в рамках дозволенного ему законом общего типа поведения» [4, 62-63 с.]. Эта концепция получила признание в отечественной науке, во-

шла во многие учебники по гражданскому праву и послужила отправной точкой для последующих научных исследований.

Но, если мы не будем опираться на имеющиеся дискуссии по этому поводу, то согласимся с теми авторами, которые относят злоупотребление правом к числу противоправных действий. В нашем случае имеется в виду злоупотребление свободой договора, которое имеет некоторые особенности по сравнению со злоупотреблением правом. Важным моментом здесь является то, что свобода договора не является абсолютно безграничной. Законодателем, при ее закреплении в рамках гражданско-правовых принципов одновременно установлены ее пределы. В случае если запреты законодательства не будут соблюдены, то лицо, которое злоупотребило своими правами, может быть привлечено к ответственности. Вспоминается сразу конституционная норма, которая гласит, что допускается ограничение свободы договора только в порядке исключения и в той мере, в которой подобное ограничение допустимо по отношению к гражданским правам, т.е. в целях защиты конституционного строя, нравственности, здоровья, прав и законных интересов других лиц, обеспечения обороны страны и безопасности государства (ч. 3 ст. 55 Конституции РФ) [5]. И, если обратиться к ч. 1 ст. 10 ГК РФ, то в ней содержатся также пределы гражданских прав. В частности, к ограничениям прав сторон договора, относящиеся, именно к принципу свободы договора относятся условия, не допускающие осуществление гражданских прав исключительно с намерением причинить вред другому лицу, действия в обход закона с противоправной целью, а также иное заведомо недобросовестное осуществление гражданских прав (злоупотребление правом).

Итак, содержание принципа свободы договора раскрывается и конкретизируется

в статье 421 ГК РФ: «Понуждение к заключению договора не допускается, за исключением случаев, когда обязанность заключить договор предусмотрена настоящим Кодексом, законом или добровольно принятым обязательством». Анализируя данную статью можно констатировать, что нормы, содержащиеся в данной статье весьма абстрактны. А высокая абстрактность этой нормы является самым распространенным средством для злоупотреблений правами. Такой естественный формализм, некоторая декларативность дают повод для частого использования норм ст. 421 ГК РФ в злоупотребительных схемах. Именно поэтому большинство недействительных сделок заключаются со ссылкой на свободу договорных отношений. При этом субъекты злоупотреблений намеренно игнорируют п. 1 ст. 422 ГК РФ, который закрепляет, что договор должен соответствовать обязательным для сторон правилам, установленным законом и иными правовыми актами (императивным нормам), действующим в момент его заключения.

Но это отнюдь не умаляет ее достоинства, поскольку причина злоупотребления стоит вовсе не в содержательной особенности данной гражданской нормы. Причина кроется в личных изъянах лиц, которые злоупотребляют этой нормой. В этом смысле справедлива позиция профессора А. В. Волкова о том, что «в указанных свободах – в свободе договора, лежат, к сожалению, «естественные» источники многих злоупотреблений в гражданских правоотношениях. Данные злоупотребления возникают в связи с личными пороками лиц, злоупотребляющих установленным принципом гражданских правоотношений» [4, 43 с.].

Определяя понятие злоупотребление свободой договора можно согласиться с мнением М. В. Кратенко, который рассматривает ее как умышленное несоблюдение одним из

контрагентов предусмотренных законом ограничений договорной свободы, повлекшее причинение ущерба другому контрагенту, третьим лицам или государству [6, 23 с.]. Но для характеристики злоупотребления свободой договора он предлагает использовать ту часть признаков, с помощью которых в литературе обычно описывают феномен злоупотребления субъективным правом вообще, а именно: видимость легальности поведения субъекта; использование недозволенных средств и способов осуществления права (свободы); осуществление права вопреки его социальному назначению; осознание лицом незаконности своих действий (наличие умысла); причинение ущерба другим лицам вследствие совершения вышеуказанных действий [6, 68 с.].

Итак, злоупотребление свободой договора можно определить как умышленное несоблюдение одним из контрагентов предусмотренных законом ограничений договорной свободы, повлекшее причинение ущерба другому контрагенту, третьим лицам или государству.

В отличие от злоупотребления субъективным гражданским правом, которое относят к особому типу правонарушений, злоупотребление свободой договора в большинстве случаев является правонарушением безусловным (обычным) и влечет применение соответствующих мер гражданско-правовой ответственности.

Весьма примечательна специфика злоупотребления свободой договора, которая состоит в том, что многие формы злоупотребления прямо запрещены законом. Д. Ю. Сормулатова в качестве примера злоупотребления свободой договора называет совершение мнимой сделки (для вида), то есть без намерения осуществить ее, а также притворную сделку, когда есть необходимость скрыть другую сделку [7, 6 с.]. Продавцу (исполнителю) запрещается навязывать по-

ребителю дополнительные товары (работы, услуги), включать в договор условия, ущемляющие законные интересы потребителя. Хозяйствующим субъектам запрещается заключать соглашения, направленные на ограничение или устранение конкуренции на товарном рынке [7, 26 с.]. Т.е. типы и формы злоупотребления свободой договора во всех перечисленных сферах могут совпадать или иметь много общего, однако правовые последствия злоупотреблений будут различными.

Например, если говорить о первом случае (где продавец и покупатель, то такие условия договора признаются ничтожными согласно п. 1 ст. 16 Закона РФ «О защите потребителей») [8]. Во втором случае – по требованию антимонопольного органа договор может быть изменен или расторгнут судом (подп. 6 п. 1 ст. 23 Федеральный закон от 26.07.2006 № 135-ФЗ «О защите конкуренции») [9].

Рассматривая особенности злоупотребления свободой договора нельзя не упомянуть ст. 1 ГК РФ, которая установила так называемый «противовес»: «при установлении, осуществлении и защите гражданских прав и при исполнении гражданских обязанностей участники гражданских правоотношений должны действовать добросовестно». Получается, что никто не вправе извлекать преимущество из своего незаконного или недобросовестного поведения. При этом п. 5 ст. 10 ГК РФ помимо принципа добросовестности закрепляет еще и принцип разумности, которые, как неотъемлемые качества участников гражданских правоотношений, по замыслу законодателя – предполагаются. Конечно, с точки зрения злоупотребления правом такое законодательное закрепление является самым «удобным». В этом смысле каждый субъект гражданских прав волен свободно осуществлять права в своих интересах, но

не должен при этом нарушать права и интересы других лиц, что нашло свое отражение в Постановлении Третьего арбитражного апелляционного суда от 31.05.2016 по делу №А33-14842/2012 [10].

Рассматривая понятие злоупотребления, стоит коснуться форм классификации злоупотребления субъективным гражданским правом. А. В. Волков отмечает, что классификация форм злоупотребления правом может быть проведена по следующим критериям: форма вины, характер причиненного вреда, субъектный состав отношений, источник (предпосылки) злоупотребления, преследуемая цель, используемые для злоупотребления средства и прочее [11, 296 с.]. М. В. Кратенко в зависимости от используемого средства выделяет «три основных злоупотребления: злоупотребление заключать или не заключать договор с отдельными контрагентами; злоупотребление свободой выбора вида заключаемого договора; злоупотребление свободой в определении условий договора. Каждому из вышеуказанных типов злоупотребления соответствует один из элементов свободы договора» (ст. 421 ГК РФ) [6, 26 с.].

Принимая во внимание исследования вышеуказанных авторов, коснемся таких форм злоупотребления свободой договора как использование права с единственной целью причинить вред другому лицу; действия в обход закона с противоправной целью; ограничение конкуренции и злоупотребление доминирующим положением на рынке; недобросовестное бездействие; заведомо недобросовестное осуществление гражданских прав.

1. Использование права с единственной целью причинить вред другому лицу («шикана»). Обычно эта форма злоупотребления сочетается с другими, так как следствием злоупотребления правом одной стороной отношений становится вред для другой сторо-

ны. Е. П. Шашерина пишет: «шикана – это одна из форм злоупотребления правом, при которой субъект осуществляет принадлежащее ему право, одновременно с этим нарушая пределы осуществления своего права с целью причинения вреда правам и свободам других участников общественных отношений при наличии последствий в виде причинения вреда другому лицу» [12, 134 с.]. Например, заключение сделки на особо выгодных для стороны условиях неизбежно влечет неблагоприятные последствия для другого лица. Или, в целях ограничения конкуренции, предприниматели осуществляют действия сочетающихся с правилами «шिकаны»: умышленная форма действий, нанесение вреда правам и интересам.

Одно из первых разъяснений по данному вопросу было дано в Постановлении Пленума Верховного Суда РФ № 6, Пленума ВАС РФ № 8 от 01.07.1996 «О некоторых вопросах, связанных с применением части первой Гражданского кодекса Российской Федерации», в котором говорится, что в случаях, когда материалы дела свидетельствуют о совершении гражданином или юридическим лицом злоупотребления своими правами, в частности, действий, имеющих своей целью причинить вред другим лицам, то со стороны суда допускается отказ в защите права» [13].

2. Действия в обход закона с противоправной целью. Согласно абзацу 1 пункта 1 статьи 10 ГК РФ, не допускается осуществление гражданских прав исключительно с намерением причинить вред другому лицу, действия в обход закона с противоправной целью, а также иное заведомо недобросовестное осуществление гражданских прав (злоупотребление правом). Сюда можно отнести также действия, направленные на воспрепятствование осуществлению другим лицом его законного права (например, постановление Президиума ВАС РФ

от 05.10.2010 № 5153/10, п. 5 Информационного письма Президиума ВАС РФ от 05.11.2009 № 134 «О некоторых вопросах применения Федерального закона «Об особенностях отчуждения недвижимого имущества, находящегося в государственной собственности субъектов Российской Федерации или в муниципальной собственности и арендуемого субъектами малого и среднего предпринимательства, и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации»).

Вместе с тем, отличить обход закона и законное поведение довольно затруднительно. Всем известно правило, что не запрещено законом, то разрешено. Поэтому выбор конкретного метода реализации поставленной законной цели не дает повода говорить об обходе закона. Наиболее показательным примером является взыскание поставщиками (исполнителями, подрядчиками) неосновательного обогащения (иначе говоря, оплаты за поставленный товар, выполненные работы) в отсутствие государственного контракта, когда существует необходимость его заключать, что предусмотрено Федеральным законом от 05.04.2013 № 144-ФЗ «О контрактной системе в сфере закупок товаров, работ, услуг для обеспечения государственных и муниципальных нужд» [14].

Несмотря на то, что ст. 10 ГК РФ применяет термин «в обход закону», однако легальной дефиниции законодатель не дал. А. В. Волков пишет: «В современном гражданском праве «обход закона с противоправной целью» – это собирательное понятие, термин, который включает в себя «обход преимущественного права», «обход правил», «обход нормы», «обход порядка», «обход установленных требований», «обход прав акционеров», «обход очереди кредиторов», «обход процедуры», «обход ограничений», «обход положений» и т. д. [15, 6 с.]. По мне-

нию А. В. Кузьминой, понятие обхода закона остается дискуссионным и в науке гражданского права, то в связи с этим в практической деятельности возникают трудности с квалификацией договоров и иных действий в качестве совершенных в обход закона с противоправной целью [16, 76 с.].

В этой связи представляется, что для решения проблемы обхода закона и квалификации договоров и других действий как совершенных в обход закона с противоправной целью, необходимо предпринять определенные меры. В частности, необходимо уточнение и законодательное дополнение более четкого определения понятия «обход закона» и установления критериев для квалификации договоров и действий как совершенных с противоправной целью. Это позволит судам и другим правоприменительным органам эффективнее противодействовать случаям обхода закона.

3. Ограничение конкуренции и злоупотребление доминирующим положением на рынке. Федеральный закон от 26.07.2006 №135-ФЗ «О защите конкуренции» определяет конкретные составы злоупотребления (ст. 10) [9]. Среди них: навязывание контрагенту условий договора, невыгодных для него или не относящихся к предмету договора; включение в договор дискриминационных условий. По мнению А. В. Денисова «Недобросовестная конкуренция занимает особое место в дискуссии о её соотношении со злоупотреблением права. Действуя недобросовестно, хозяйствующие субъекты, в основном, используют информационные методы воздействия на потребителя, дискредитируя своих конкурентов, вводя в заблуждение потребителей относительно качеств, свойств как своего товара, так и товара конкурентов. Тем самым, нарушаются конституционные нормы о свободе информации, злоупотребляя которой, хозяйствующие субъекты осуществляют не-

добросовестную конкуренцию» [17, 9 с.]. Действительно, недобросовестная конкуренция представляет собой форму нарушения правил конкуренции, когда хозяйствующие субъекты действуют нечестно или недобросовестно с целью получения неправомерных конкурентных преимуществ. В контексте соотношения со злоупотреблением правом, недобросовестная конкуренция часто включает в себя использование законных прав и возможностей для достижения конкурентного преимущества в ущерб другим участникам рынка или обществу в целом. Например, недобросовестные методы конкуренции могут включать в себя распространение ложной или вводящей в заблуждение информации о продукции или услугах конкурента, неправомерное копирование интеллектуальной собственности, демпинговые цены или другие формы ценового давления, а также создание барьеров для доступа других участников рынка. Использование ценовых скидок и промо-акций для привлечения клиентов может быть законным способом конкуренции, но если такие меры применяются в ущерб другим участникам рынка или потребителям, это уже может быть рассмотрено как злоупотребление правом.

4. Недобросовестное бездействие. В качестве примера злоупотребления правом недозволенными средствами можно привести ситуацию, когда организации закладывают в договор выгодные для себя дефекты. Злоупотребление правом может быть вызвано такими действиями лица, в результате которых другая сторона не могла реализовать принадлежащие ей права. Например, сокрытием сведений, вследствие чего другое лицо пропустило срок исковой давности.

Недобросовестное бездействие может иметь серьезные последствия для другой стороны, приводя к ущербу, потере прибыли, нарушению сроков выполнения проек-

тов и т. д. При этом пострадавшая сторона может оказаться в затруднительном положении, так как часто сложно доказать факт недобросовестного бездействия и привлечь к ответственности нерадивую сторону. В законодательстве обычно предусмотрены механизмы защиты от недобросовестного бездействия, такие как возможность предъявления исков о принуждении к исполнению обязательств, взыскании убытков или штрафов за нарушение сроков. Кроме того, в договорах могут быть предусмотрены специальные условия и механизмы регулирования ответственности за недобросовестное бездействие.

5. Заведомо недобросовестное осуществление гражданских прав. В соответствии с п. 3 ст. 1 ГК РФ) участники гражданских правоотношений должны действовать добросовестно при установлении, осуществлении и защите гражданских прав и исполнении гражданских обязанностей. Поэтому в юридическом контексте заведомое недобросовестное осуществление гражданских прав может быть рассмотрено как нарушение принципа добросовестности и честности при исполнении договорных обязательств, влекущее за собой применение различных санкций в зависимости от конкретных обстоятельств дела, таких как взыскание убытков, аннулирование договора, взыскание штрафов или иных мер ответственности.

Следовательно, заведомо недобросовестное осуществление гражданских прав представляет собой форму злоупотребления свободой договора, при которой сторона действует с сознательным намерением использовать свои права или возможности вредным образом или с целью причинения ущерба другой стороне. Конечно, законодатель запрещает действовать недобросовестно и тем более извлекать выгоду таким путем. Недобросовестное поведение запре-

щено не просто так. При его обнаружении недобросовестное лицо будет нести ответственность за свои действия в виде последствий, определенных законом. Самым распространенным последствием недобросовестного поведения является полный или частичный отказ в удовлетворении исковых требований с целью защиты потерпевшей от злоупотребления стороны (Определение Судебной коллегии по гражданским делам Верховного Суда РФ от 09.08.2016 № 21-КГ16-6) [18]. При этом суды не ставят своей задачей наказать виновное лицо, поскольку одного лишь факта злоупотребления правом недостаточно для отказа в иске. Судам нужно представить и другие весомые аргументы. Другими мерами могут стать, например, запрет на совершение определенных действий; прекращение использования права без лишения этого права; отказ в применении срока исковой давности (Определение Верховного Суда РФ от 16.05.2016 №

304-ЭС16-3710) [19].; непринятие доводов злоупотребившего лица; признание сделки недействительной (статья 168 ГК РФ, Обзор судебной практики Верховного Суда РФ № 1 от 04.03.2015) [20].

Заключение

Таким образом, на основе рассмотренных форм злоупотребления свободой договора можно сделать вывод о необходимости более качественного регулирования данной сферы. Надлежит предпринимать эффективные меры в целях предотвращения случаев использования свободы договора с недобросовестными намерениями, а также для защиты законных интересов сторон. Важно соблюдение таких принципов как добросовестность, разумность и честность при осуществлении гражданских прав. Это способствует сбалансированному и справедливому функционированию гражданского общества и развитию правового государства в целом.

Список использованных источников:

1. Гражданский кодекс Российской Федерации (часть первая) от 30.11.1994 № 51-ФЗ // Собрание законодательства РФ. – 1994. – № 32. – Ст. 3301.1
2. Малиновский А.А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование) / А.А. Малиновский. – М.: Юрлитинформ, 2007. – 352 с.
3. Волков А.В. Принцип недопустимости злоупотребления гражданскими правами в законодательстве и судебной практике (Анализ более 250 судебных дел о злоупотреблении правом) / А.В. Волков. – М.: ВолтерсКлувер, 2011. – 940 с.
4. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав / В.П. Грибанов. – М.: Статут, 2000. – 414 с.
5. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12.12.1993) (с учетом поправок, внесенных Законами РФ о поправках к Конституции РФ от 30.12.2008 № 6-ФКЗ, от 30.12.2008 № 7-ФКЗ, от 05.02.2014 № 2-ФКЗ, от 21.07.2014 № 11-ФКЗ, от 14.03.2020 №1-ФКЗ) // Рос.газета. – 2020. – 4 июля.
6. Кратенко М.В. Злоупотребление свободой договора: частноправовые и публично-правовые аспекты / М.В. Кратенко. – «ВолтерсКлувер» («WoltersKluwer»), 2010. – 208 с.
7. Сормулатова Д.Ю. Злоупотребление свободой договора в гражданском праве / Д.Ю. Сормулатова // Юриспруденция. – 2022. - № 9(74). – С. 26-27.
8. Закон РФ от 07.02.1992 № 2300-1 (ред. от 04.08.2023) «О защите прав потребителей» // Собрание законодательства РФ. – 1996. – № 3. – Ст. 14
9. Федеральный закон от 26.07.2006 № 135-ФЗ (ред. от 10.07.2023) «О защите конку-

ренции» // Собрание законодательства РФ. – 2006. – № 31 (1 ч.). – Ст. 3434

10. Постановление Третьего арбитражного апелляционного суда от 31.05.2016 по делу № А33-14842/2012. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=RAPS003&n=45242>&HYPERLINK «<https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=RAPS003&n=45242>»base=RAPS003HYPERLINK «<https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=RAPS003&n=45242>»&HYPERLINK «<https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=RAPS003&n=45242>»n=45242#XfxAvuTc7DZTZbXH2 (дата обращения: 07.11.2023).

11. Волков А.В. Злоупотребление гражданскими правами: проблемы теории и практики: монография / А.В. Волков. – М.: ВолтерсКлувер, 2009. – 452 с.

12. Шашерина Е.П. Шикана как форма злоупотребления правом / Е.П. Шашерина // Юридические науки: проблемы и перспективы : материалы III Международной научно-практической конференции (г. Казань, май 2015 г.). – Казань: Бук, 2015. – С. 133-137.

13. Постановление Пленума Верховного Суда РФ № 6, Пленума ВАС РФ № 8 от 01.07.1996 «О некоторых вопросах, связанных с применением части первой Гражданского кодекса Российской Федерации» // Российская газета. – 1996. – № 152.

14. Федеральный закон от 05.04.2013 № 44-ФЗ (ред. от 04.08.2023) «О контрактной системе в сфере закупок товаров, работ, услуг для обеспечения государственных и муниципальных нужд» // Собрание законодательства РФ. – 2013. – № 14. – Ст. 1652.

15. Волков А.В. Обход закона как наивысшая форма злоупотребления правом / А.В. Волков // Гражданское право. – 2013. – № 2. – С. 2–8.

16. Кузьмина А.В. Обход закона с противоправной целью как особая форма злоупотребления правом / А.В. Кузьмина // Вестник Марийского государственного университета. Серия «Исторические науки. Юридические науки». – 2016. – № 4 (8). – С. 73-81.

17. Денисов А.В. К вопросу о злоупотреблении доминирующим положением и ограничении конкуренции как о формах злоупотребления правом / А.В. Денисов // Экономика и право. – 2016. – № 9-1 (67). – С. 8-10.

18. Определение Судебной коллегии по гражданским делам Верховного Суда РФ от 09.08.2016 № 21-КГ16-6 // Доступ из СПС «Консультант Плюс» (дата обращения: 15.04.2024).

19. Определение Верховного Суда РФ от 16.05.2016 № 304-ЭС16-3710 по делу № А27-4347/2015 // Доступ из СПС «Консультант Плюс» (дата обращения: 15.04.2024).

20. Обзор судебной практики Верховного Суда Российской Федерации № 1 (2015) (утв. Президиумом Верховного Суда РФ 04.03.2015) // Бюллетень Верховного Суда РФ. – 2015. – № 5.

**«СОТ ТӨРЕЛІГІ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ХАБАРШЫСЫ»
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ**

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
«ВЕСТНИК АКАДЕМИИ ПРАВОСУДИЯ»**

**SCIENTIFIC JOURNAL
«BULLETIN OF THE ACADEMY OF JUSTICE»**

Дизайн и верстка: Мелешина В.Ю.
Заказ № 124
Тираж: 100

Отпечатано в ИП «Мелешина В.Ю.»
020000, г. Кокшетау, мкр. Боровской, 61

Басуға 27.05.2024 қол қойылды.
Подписано к печати 27.05.2024

